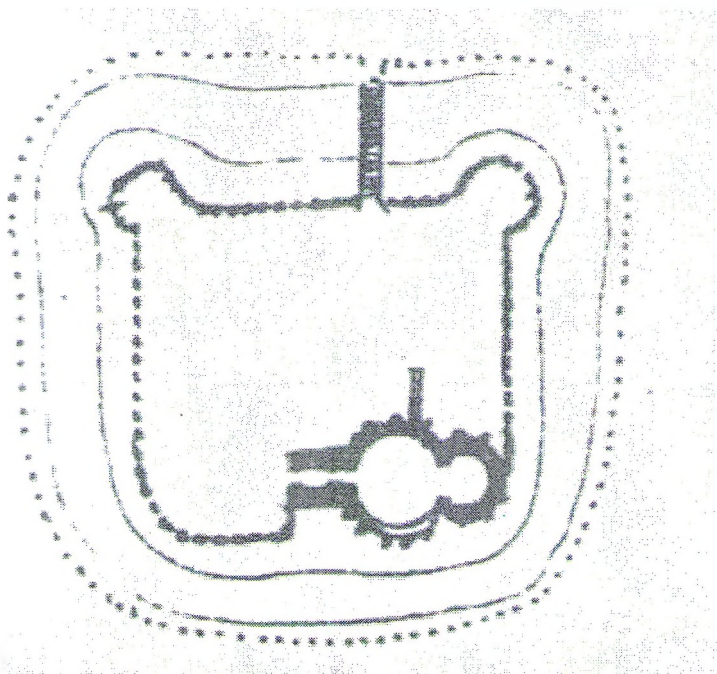

NAGYKANIZSAI HONISMERETI FÜZETEK

38

DEÁK-VARGA DÉNES

Nagykanizsa középkori rotundái
A rotunda építészet gyökerei

012

726
D 34

KÖLCSÖNÖZHETŐ

**Készült Nagykanizsa MJV Önkormányzata és
a Nagykanizsai Városvédő Egyesület támogatásával**

Írta és szerkesztette: Deák-Varga Dénes

Címlap:

**Mórichely vára és rotundája Giulio Turco
1569. évi várfelmérésén**

Felelős kiadó:

NAGYKANIZSAI VÁROSVÉDŐ EGYESÜLET

Nagykanizsa, Erzsébet tér 8.

Cserti Tibor elnök

Minden jog fenntartva!

ISBN

978 963 89018 7 3

Készült a Nagykanizsai Szociális Foglalkoztató Nonprofit Kft.
nyomdájában

2012

Ügyvezető: Lérántné Mátés Valéria

776
~~147~~
D 34

TARTALOM

ELŐSZÓ	2
NAGYKANIZSA KÖZÉPKORI ROTUNDÁI	4

A ROTUNDA-ÉPÍTÉS ZET GYÖKEREI	16
Mi a rotunda?	16
A közép-európai rotundák eredet-elmélete	18
A középkori rotundák újabb eredet-elmélete	26
Karnerek	50
Kaukázusi hatások nyugaton	53
A rotunda-építészet alkonya	54
Ismeretlen rotundák nyomában	55
Zárszó	59
Melléklet	60

ELŐSZÓ

Jelen kötet két tanulmányt tartalmaz, melyeket az kapcsol össze, hogy mindkettő középkori kerek templomokról szól. Az első konkrétan Nagykanizsa város ilyen emlékeivel, a második pedig a középkori körtemplomok legtágabb értelemben vett problematikájával, nevezetesen eredetük kérdésével foglalkozik.

Ha valaki megkérdezné, hogy miért nyúltam e témához, csak azt felelhetném rá – bármily különösen is hangzik -, hogy nem én választottam azt, hanem ők szólítottak meg engem. Ugyanis egy olyan városban – Kaposváron - születtem, ahol a zselicszentjakabi bencés monostor alapfalai mellett magasodnak egy kora gótikus nyolcszögű „rotunda” impozáns falmaradványai, melyeket már kisiskolásként megismertem, - bár akkor még fogalmam sem volt ezek jelentőségéről. A rotundákkal való következő találkozásaim már a középiskolai kirándulásokra tehetőek, ekkor láttam először a jáki Szent Jakab kápolnát, vagy a karsai református templomot. Pár év múlva egy egyetemi kiránduláson jutottam el Öskübe, a világ egyik legszebb rotundájába, melynek döbbenetes térhatása máig él emlékeimben. Azután sokáig nem foglalkoztatott e téma, és már bőven gyakorló építész voltam, amikor kezembe került Gervers-Molnár Vera magyar rotundákról szóló könyve. Az abban olvasottakat annak idején természetesen elfogadtam, hiszen eléggé meggyőzően hangzottak.

A kerek templomokkal akkor kezdtem foglalkozni újra, midőn 1998-ban Nagyatád város főépítésze lettem, és a milleniumra való előkészületek során felvettem a szakirodalom szerint Nagyatád Bodvica nevű városrészében egykor állt, de napjainkra eltűnt körtemplom régészeti feltárásának lehetőségét. A város vezetése kapva-kapott az ötleten, és megfinanszírozott egy kutató-ásatást a bodvicai temetőben. A nagyszabású ásátás sajnos nem vezetett eredményre, nem sikerült alapfalakra bukkanni. Egy-két év múlva azonban egy lelkes amatőr „kutató” rábukkant a temető egy másik részén a köríves alapfalakra. Nyomban új ásátás indult, ami teljes sikerrel zárult: napvilágra került Somogy megye első kézzel fogható rotundájának alapozása. Sajnos a maradványok bemutatása egyelőre még várta magára.

2006-ban új munkahelyre szólított a sors. Nagykanizsa főépítészeként megint egy olyan városba kerültem, ahol a kerek templomoknak különleges emlékei találhatók. Időközben – sok más kutatóval együtt - kétségek merültek fel bennem a rotundák hagyományos eredet-elméletének

helyessége iránt. E kételyeim összefoglalását tartalmazza a kötet második része.

Egykori felejthetetlen emlékü egyetemi tanárunk, Guzsik Tamás szeretettette meg sokunkkal a magyar építészet-történetet, ami az építész számára nemcsak az épségben tündöklő legszebb emlékek megcsodálását jelenti, hanem az építészeti emlékek jobb megértésének vágyát, sőt ennek kötelességét is, megtartva a tévedés lehetőségét is, hisz a múlt minden titkát soha nem fogjuk teljes egészében feltárni.

Tisztában vagyok vele, hogy a rotundák eredetének kérdése nem meghatározó ügy mai életünk létminősége szempontjából, mégis akadhatnak olyanok, akik számára érdekes és tanulságos lehet.

Köszönet ezen írás megjelentetéséért az országos hírű Nagykanizsai Városvédő Egyesület vezetőségének, akik a Nagykanizsai Honismereti Füzetek sorozat közreadásával hosszú évtizedek óta a helytörténet-kutatás fontos támogatói és tényezői.

Nagykanizsa, 2012. május

a szerző

NAGYKANIZSA KÖZÉPKORI ROTUNDÁI

Az Árpád-kori kerek templomok a magyar műemlék-állomány különleges reliktumai. Nagykanizsa középkori elődje, Kanizsa mezőváros Szent Margit tiszteletére szentelt plébániatemploma is egy ilyen rotunda lehetett, melyet a helytörténet-írás ugyan nyilvántart, mégis benn a köztudatban, mivel e rotunda ma már nem áll, sőt még pontos helye sem azonosított.

Középkori oklevelekben több adatot is találunk e templomról. Kanizsa legkorábbi írásos említése egy IV. Béla király által kiadott 1245. évi adománylevelében bukkan fel „terra Knysa” alakban. A latin „terra” szó földet, földbirtokot jelent, de jelenthet lakott birtokot, azaz falusias települést is, és jó okunk van feltételezni, hogy ebben az időben Kanizsa már mai fogalmaink szerinti falu lehetett. 1262-ben ugyanis a Kanizsának nevezett birtok (praedium) Szent Margit nevű egyházát is említik oklevelek. Templomot pedig e korban csak lakott településen, azok közül is csak a jelentősebb helyeken emeltek, azaz e település valószínűleg jóval korábbi eredetű a fent említett időpontnál. Vándor László az alábbi következtetésre jutott: „1262-ben egy másik ügylet is zajlott Princ (Prench) comes és az ekkor már magukat Kanizsai Egedy fiainak (filii Egidii de Kanizsa) nevező fivérek között. Egedy fiai ekkor 50 márka ezüstért eladtak egy bizonyos szigetet Kanizsában (quam in Kanisa sitam habent) amely Princ (Prench) Kanizsának nevezett praedioma közvetlen szomszédságában volt, amely birtokon egy Szent Margit tiszteletére emelt egyház állt.”¹ A Szent Margit templom a tanulmány szerint a város észak-keleti részén állott.²

A kutatók azonban nem teljesen azonosan értelmezik a szóban forgó Szent Margit egyházra vonatkozó adatokat. Kéringer Mária szerint: „Az első, a 13. század kedvelt szentjéről, antiochiai Szent Margitról elnevezett templomot IV. Béla király oklevele szerint 1262-ben alapította Egedy Tibor és fia, Egedy Péter. A római katolikus templomépitkezés szokása szerint a kelet felé tájolt épületet a Kanizsa folyó mellé, a malom-tanya szomszédságába építették.”³ Kéringer Máriának a templom lokalizálására adott megállapítása nem egyértelmű, mivel konkrétan „Malom-tanya” helynév a földrajzi névtárban Nagykanizsán nem szerepel, ugyanakkor viszont számos

¹ Dr. Vándor László: Kanizsa története a honfoglalástól a város török alóli felszabadulásáig. Nagykanizsa városi monográfia (Nagykanizsa, 1994) I. 226-227. o.

² Dr. Vándor L. i. m. 234. o.

³ Kéringer Mária: Nagykanizsa egyházai 1690-1848. Nagykanizsa városi monográfia II. kötet (Nagykanizsa, 2006) 295. o.

vízimalom volt a város területén a patakokon, így a Kanizsa-patakon (ma Principális-csatorna) is, nem tudjuk, hogy ezek közül melyikre gondolt. Talán az I. katonai felmérés térképén a mai vágóhíd környékén jelzett „Berky w.h.” feliratra gyanakodhatunk.

Vándor László oklevél-hivatkozásából úgy tűnik, hogy a Szent Margit egyház 1262-ben már állt, így alapítását korábbra tehetjük, de ennél pontosabbat sajnos nem mondhatunk.

1333-ban Kanizsa plébánosa szerepel a pápai tizedjegyzékben is. A kanizsai plébánosok ettől kezdve több alkalommal is felbukkannak oklevelekben. A veszprémi egyházmegye 1554-beli canonica visitatiojában – feltehetően a török dúlások nyomán – a templomot fedél nélkülinek említik, cinterme (bekerített temetője) pedig elpusztult körülötte. A környező falvak közül ekkor Bille-Mindszent és Csákány⁴ híveit is a kanizsai plébános látja el.⁵

Méri István régész 1954-58 között tárta fel a Kanizsai család középkori kanizsai várkastélyának maradványait. Erről írt tanulmányában ő hívja fel a figyelmet - tudtommal elsőként - Istvánfi Miklós krónikájának azon részére, miszerint a vitézségéről messze földön híres Thury György kanizsai várkapitány holttestét – miután az orosztonyi csatában hősi halált halt – 1570-ben Zrínyi György Kanizsán eltemettette. Azonban azt is megtudjuk, hogy 1601-ben a császári ostromló seregeket vezérlő főherceg sátra a „kerek kápolna” mellett volt, amelybe Thury Györgyöt eltemették. Méri felfigyelt arra is, hogy Kanizsa 1600 évi Keller-féle metszetén az erődített várostól északra egy toronyszerű építmény látszik, körülötte apró keresztelőkkel (sírokkal), amely szerinte az előbb említett kerek kápolnával azonos.⁶

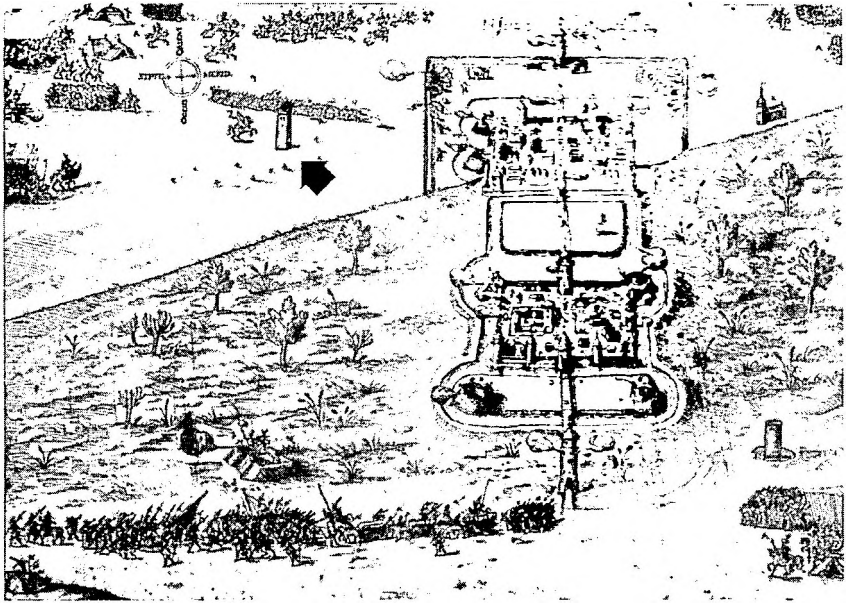
E nézetet Vándor László is elfogadta, és annyit tett hozzá: „*Hős ellenfelük (Thury György) emlékét a törökök annyira tisztelték, hogy még több, mint száz esztendeig a kápolnához egy ujjal sem nyúltak, azt a török kiűzésekor a császári hadak pusztították el.*”⁷

⁴ Bille-Mindszent és Csákány a török korban elpusztult középkori falvak, Bille-Mindszent Kanizsa északkeleti, Csákány pedig a déli szomszédja volt. E Csákány nem tévesztendő össze a ma is létező Somogy megyei Csákány községgel.

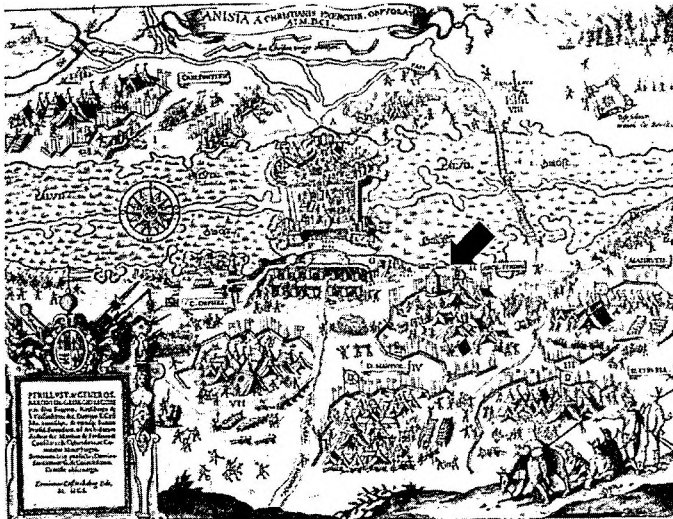
⁵ Dr. Vándor L. i.m. 259. o.

⁶ Méri István: A kanizsai várásatás (Műszaki K. 1988) 53. o.

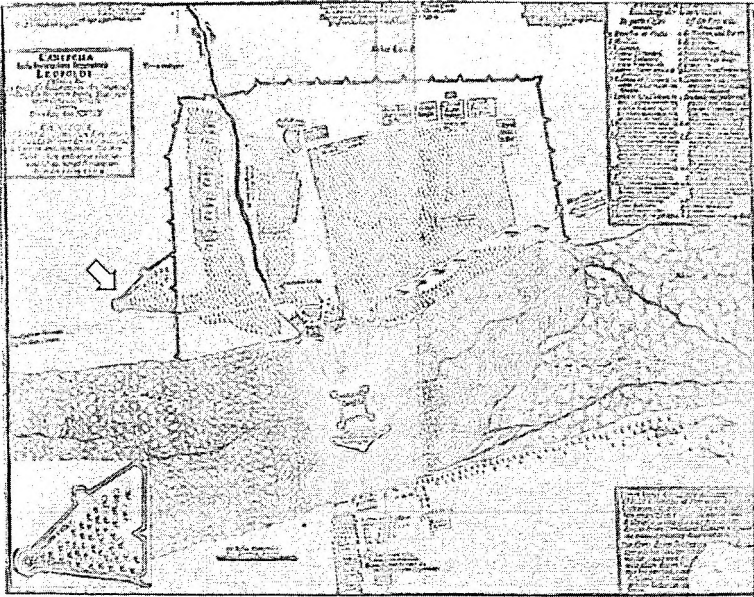
⁷ Dr. Vándor L. i.m. 303. o.

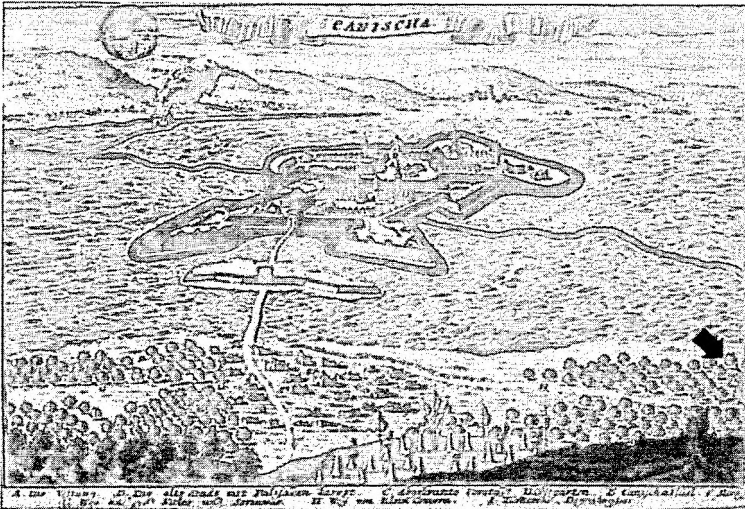
1. kép: Kanizsa feladása 1600-ban (Georg Keller metszete)

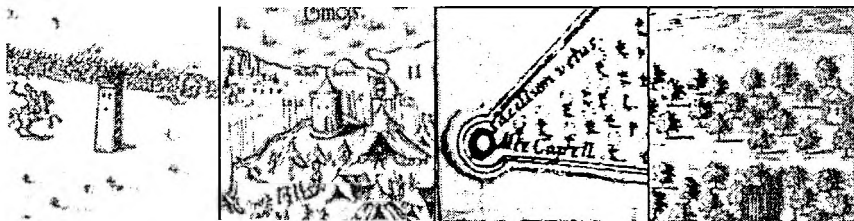
2. kép: Kanizsa ostroma 1601-ben (Domenicos Custos metszete)

3. kép: Kanizsa 1664. évi ostromának térképe

4. kép: A kanizsai vár (Német mester, 1698)

5. kép: A kanizsai rotunda ábrázolásai az 1-4. képeken

Arra ugyan nincs okleveles adatunk, hogy a Szent Margit templom és a Thury György hamvait őrző körtemplom azonosak volnának, ezt mégis okkal feltételezhetjük. Egyrészt ugyanis körtemplomok jellemzően a XI-XIII. században épültek, később már nem voltak divatban. Másrészt a XIII. században csak egyetlen templomról tudunk Kanizsán, és általános tapasztalat szerint e korban faluhelyen egynél több templom nemigen fordult elő.

A Szent Margit egyház legvalószínűbb helyeként azt a mai Magyar utca 55-77. sz. telkek környékén ismert régészeti lelőhelyet tekinthetjük, ahol az előkerült embercsontok, vasszerszámok és edénytöredékek középkori településre, illetve temetőre utalnak.⁸ A templom pontosabb fekvésére csupán Kanizsa 1664. évi ostroma idején felvett elég jó minőségű térkép-vázlatból következtethetünk. Eszerint az ostromló sereg táborának védelmi vonala északon az Ördög-árok-tól kissé északra, nagyjából a mai Dózsa utca vonalában állt. A körkápolna viszont ettől még egy-két száz méterrel északabbra helyezkedett el, vagyis a mai Magyar utcának a Dózsa György és Garay utcák közti szakasza környékén állhatott.

E rotunda több szempontból is figyelemre érdemes, ugyanis az elpusztult magyarországi körtemplomok közül ez az, amelyről a legtöbb – 4 darab – korabeli ábrázolás fennmaradt. Georg Keller 1600. évi, fentebb már említett metszetén kívül a vár 1601. évi visszafoglalási kísérletekor született Domenicus Custos féle metszeten is feltűnik a vár előterében, de a várhoz vezető úttól egyértelműen északra egy sátrak között álló, kúptetős, hengeres falú, toronyszerű építmény „Wach turm” felirattal. Továbbá az 1664. évi ostrom idején készített igen szabatos térképen is látjuk, hogy az ostromlók táborát körülvevő sáncfalak északi kiszögellésének csücskében egy kör alakú épület mutatkozik „Sacellum vetus – Alte Capell” (rég-i kápolna) felirattal. Ekkor a körkápolna őrtorony lehetett, mely az észak és kelet felől érkező utakat, és a mocsári átkelőt is felügyelhette. Végül pedig egy 1698. évi va-

⁸ Vándor L. i.m. 266. o.

lósághúnek tekinthető metszeten a kép jobb szélén - pontosan ott, ahol vár-nánk - ugyancsak látszik egy rotunda-szerű épület.

Azonban bőven akadnak még nyitott kérdések a kanizsai kerek templom körül. Az egyik az, hogy egyetlen ábrázolás sem mutat a rotundánál szentélyapszist. A szentélyapszisz azonban csak jellemző, de nem kizárólagos kelléke a középkori rotundáknak, több kiugró apszis nélküli körtemplomról is tudunk, pl. Zámoly, Vészto, Pozsony, Szepesvár, Sűvéte, stb., de magyarázatként felvethető a török időkben őrtoronnyá alakított építményen feleslegessé vált szentély esetleges elbontása is.

A másik kérdés, hogy egy, a késő középkor folyamán virágzó mezőváros plébániatemplomaként miként felelhetett meg egy szűk rotunda. A rotundák ugyanis általában 5-7 m átmérőjű hajóval rendelkeznek, és a szakirodalom által nyilvántartott legnagyobb körtemplom átmérője is alig lépi túl a 10 m-t. A XIV-XVI. századi mezőváros népessége számára még egy nagyobb rotunda is kicsi lett volna. A legtöbb középkori falu esetében tapasztalható, hogy a település fejlődésével a kinőtt kora-árpádkori templomokat jelentősen megbővítették, vagy mellette új, nagyobb templomot emeltek. Olyan mezővárost pedig nem ismerünk, amelynek plébániatemploma a késő középkorban is mindössze egy rotunda lett volna. Miután Kanizsán a rotunda sokáig fennmaradt, és nincs adat arra nézve, hogy mellette nagyobb templomot építettek volna, arra következtethetünk, hogy a város nagyobb plébánia-templomát másutt építették fel a gótika idején. Nyilván erre vonatkozik a lentebb tárgyalandó 1374. évi Szűz Mária templomra vonatkozó adat.

A harmadik – és nem lényegtelen – kérdés, hogy mikor épülhetett Kanizsa Szent Margit egyháza. A magyarországi rotundák építésének korszakát a kutatók a X. sz. végétől a XIII. sz. második feléig terjedő időszakra datálják, - ez azonban elég tág időintervallum. Tudjuk, hogy Kanizsa temploma 1262-ben már állt, vagyis ennél korábban épült. A környező rotundák adatai sem igazán segítenek a datálásban, mivel a környéken a keszthelyi rotundát pl. a XI. századra, azaz a legkorábbi periódusba sorolják, ugyanakkor éppen a Délnyugat-Dunántúl az a vidék, ahol a rotundák építésének legkésőbbi, tatárjárás utáni példányai is állnak: Kallósd, Bagod-Vitenyéd és Nagytótlak. Zala megyében további körtemplomok létéről is tudunk, mint Nemesbük vagy Letenye-Csatár. Vasboldogasszony középkori neve Kerekboldogasszonyfalva volt, ami körtemplomot sejtet. Zalaegerszeg Ola városrészének barokk temetőkápolnája pedig olyan tájolást és alaprajzot mutat, ami felveti középkori előzmény – rotunda-alapfalak - lehetőségét. Zalában az országos átlagnál jóval sűrűbb az ismert középkori rotundák előfordulása. Amíg nem

sikerül a kanizsai körtemplom alapfalait megtalálni, addig nem lehet építését pontosabban behatárolni. Miután pedig a vizsgálandó helyszín elég sűrűn beépített, csak reménykedhetünk, hogy egy újabb építkezés alkalmával további régészeti bizonyítékokat sikerül találjunk.

A középkorban Kanizsán - melyet 1409-ben már mezővárosként említnek⁹ - több templom is állott, melyekről röviden érdemes szót ejteni. Ezek többségének formáját – régészeti feltárások híján – egyelőre nem ismerjük, nem tudjuk, hogy akadt-e netán köztük további rotunda is.

1374-ben XI. Gergely pápa búcsúengedélyt adományozott a kanizsai **Szűz Mária-templomnak**. Más adat szerint 1423-ban V. Márton pápa jóváhagyta egy Szűz Mária nevű ferences kolostor alapítását Kanizsán. Ezen egyházi épületek pontos helye azonban mindmáig kérdéses. Annyi bizonyos, hogy 2000 táján a Garay utca északi oldalán az izzólámpagyár (jelenleg General Electric) délkeleti sarka közelében lévő gázfogadó mellett megtalálták egy középkori kolostor és templom alapfalait, mely minden bizonynyal az egykori ferences kolostorral azonosítható. Vándor László felveti, hogy az 1374-ben említett Szűz Mária templom és az 1423-ban említett Szűz Mária ferences kolostor temploma esetleg azonos épületet jelölnek, mégpedig úgy, hogy a meglévő templomhoz utólag építettek kolostort.¹⁰ Ezt viszont csak további ásatásokkal lehetne egyértelműen igazolni.

Kéringer Mária Méri Istvánra hivatkozva kijelenti, hogy az 1374-ben említett Szűz Mária templom a középkori várkastély várkápolnája volt.¹¹ Itt meg kell azonban jegyezni, hogy Méri a várkápolna létezéséről is csak feltételesen nyilatkozik,¹² és lehetséges titulusáról sem foglal állást.

1402-ben IX. Bonifác pápa egy **Szent Miklós** tiszteletére szentelt kanizsai kápolnának adott búcsúengedélyt. E kápolna helye sem tisztázott. Vándor László még a mai Magyar utca környékén gyanítja a helyét,¹³ ez azonban okleveles adattal nem igazolt. Lehetséges, hogy a Kanizsai család várkastélyában fentebb már említett várkápolnát sejtethetjük ebben az adatban, de előfordulhat az is, hogy a Kanizsától délre fekvő egykori Szentmiklós falu (ma Miklósfa városrész) templomát kell benne látnunk. Ez ugyanis mindössze 5 km-re délre állott Kanizsától (Miklósfa városrész mai temetője

⁹ Kanizsa vásártartási jogát tehát ezt megelőzően nyerhette, L. Dr. Vándor L. i.m. 258. o.

¹⁰ Vándor L. i. m. 259-260. o.

¹¹ Kéringer M. i. m. 295. o.

¹² Méri István: A kanizsai várásatás (Műszaki K., 1988) 22-23. o.

¹³ Vándor L. i.m. 234., 259. o.

helyén), és a Kanizsai-uradalom falvaként (1358 óta¹⁴) akár „kanizsai” templomnak is tekinthették. Ezenkívül Kanizsától északnyugatra, kb. 10 km-re is találunk egy Szentmiklós nevű falut (ma Magyarszentmiklós), ez azonban a legkevésbé valószínű megféleltetés.

Kanizsának még egy török-kori temploma is volt. A XVI. század közepén a török pusztítások elől a helyben maradt lakosság megerősített településekbe húzódott. Kanizsán a mocsarakkal körülvett vártól keletre, a középkori mezővárostól viszont délre építettek egy ilyen új várost, amit palánkfalal vettek körül. Egy XVI. századi vár- és városalaprájzból tudjuk, hogy e városban is volt templom, a rajz felirata szerint „Die Hungarische Kirchen und Zeughause” (magyar templom és fegyvertár). Mindez azt sejteti, hogy a főként evangélikus német katonáknak viszont talán bent a várban volt templomuk – netán a fentebb említett várkápolnát használták istentiszteleteikre.

Nagykanizsa mai közigazgatási területén számos, a török időkben elpusztult falu létezett a középkorban, közülük többnek temploma is volt.

Től falu a mai Kiskanizsa városrész helyén feküdt. 1423-ban említik **Szent Bertalan** tiszteletére szentelt kápolnáját. Vándor László szerint e templom alaprajzát Ferabosco XVI. századi kanizsai vár-terve feltünteti.¹⁵ E felvetés azonban további kutatásokat igényel, ugyanis egy két melléktérrel (sekrestye, oldalkápolna?) rendelkező téglalap alakú teremtemplom-alaprajz nem tipikusan XIV-XV. századi gótikus kápolnára vall.

Palin (Pamlén) falu **Szent Márton** egyházáról 1325-ből van adatunk. 1554-ben az egyház nagyon rossz állapotban volt, de még létezett plébánosa. Valószínűleg a falu 1566. évi felégetésekor pusztult el teljesen.¹⁶ Helyét a mai Palini Általános Iskola (volt Inkey-kastély) mögött észak felé emelkedő dombon feltételezik.

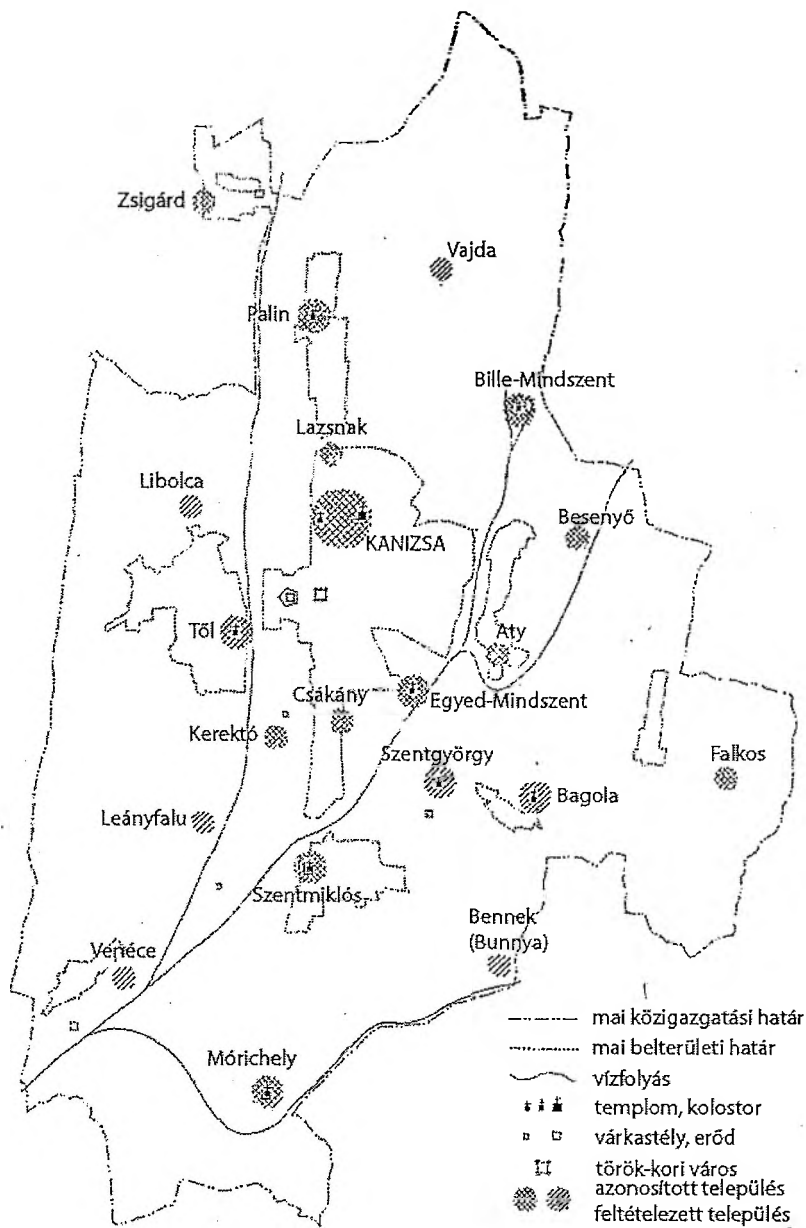
Bille (Mindszent-Bille) falu **Mindszente**k tiszteletére szentelt templomát egy 1369. évi adásvételi szerződés említi. 1554-ben plébániája már 20 éve üres, a kanizsai plébános szolgál benne.¹⁷ A falu helyét a mai város belterületétől észak-keletre, a Katonatemető-dűlő környékén kereshetjük.

¹⁴ Vándor L. i.m. 246. o.

¹⁵ Vándor L. i.m. 268., 307. o.

¹⁶ Vándor L. i.m. 269. o.

¹⁷ Vándor L. i.m. 268-269. o.

6. kép: Középkori települések és templomok Nagykanizsa területén

Gugmindszente Vándor László szerint Bille falu déli része lehetett.¹⁸ Bár a névrokonság alapján e feltételezés elvileg megállná a helyét, e falu helyét – miután Szentgyörggyel volt határos - jóval délebbre kell keresnünk. Emiatt joggal felmerülhet, hogy Billeindszent és Gugmindszente esetében két különböző helységről lehet szó. Továbbá gyanús, hogy itt a Somogy vármegye középkori települései között többször említett Egyed (Egyek) és Mindszent falvakról esik szó, ugyanis e környék a középkorban inkább Somogyhoz tartozott.¹⁹ Gug egyébként sem értelmezhető név, meglehet, hogy Egyek vagy Egyed elírt alakját rejti. Elméletileg itt is állhatott egy **Mindszente**k tiszteletére szentelt templom. A téma további kutatásra érdemes.

Bagola falu **Szent Kozma és Damján** tiszteletére szentelt temploma 1294-ben már állt.²⁰ Pontosabb helye sajnos nem ismert.

Szentgyörgy (Kisfalud) falu nevét valószínűleg a középkorban általános gyakorlat szerint egyháza védőszentjéről kapta,²¹ bár templomáról okleveles adatok nincsenek. Később a falu nevét vette fel az itt emelt várkastély: Botszentgyörgy vára is (mai nevén Romlottvár).

Mórichely falu Nagykanizsa közigazgatási területének legdélebbi részén feküdt. Nevét egy puszta és egy szőlőhegy őrzik, a középkori falu azonban nem ezek közelében, hanem a jelenlegi liszói-jankapusztai útelágazásnál állott. Itt találták meg a falu középkori templomának alapfalait, mely ugyancsak rotunda volt. E templomot a török időkben hevenyészett palánkkal, erődítménnyel vettek körül.²² Giulio Turco 1569. évi várfelméréséből tudjuk mindezt, és erre a kutatók már korábban is felfigyeltek. Az erődítményt - melyet 1575-ben sikertelenül támadtak a törökök - az 1570-es évek végén a védelmi stratégia változása miatt maguk a császáriak rombolták le.

Mórichely rotundájáról Turco várfelméréséből két érdekes dolgot tudhatunk meg. Az egyik az, hogy e rotunda egy négyzetes alaprajzú nyugati toronnyal is rendelkezett. A magyar rotundákhoz tornyot nemigen szoktak építeni (kivétel Garamsalló és Nyírbátor), de Csehországban gyakori, lásd pl. Rip, vagy a lengyel Strzelno templomait. A magyar emlékanyagból néhány olyan rotundát ismerünk, amelyhez az újkorban toldottak tornyot, mint pl. Rábaszentmiklós, Nyitrasárfő, vagy a Mura-vidéki Tótlak. Utóbbi tor-

¹⁸ Vándor L. i.m. 269. o.

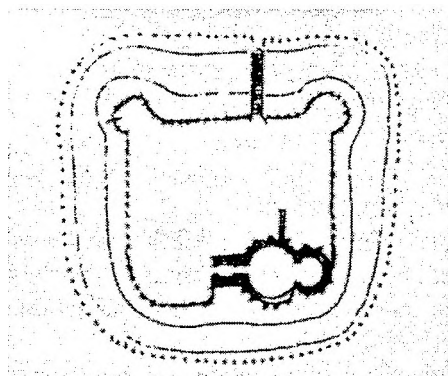
¹⁹ Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában

²⁰ Vándor L. i.m. 268. o.

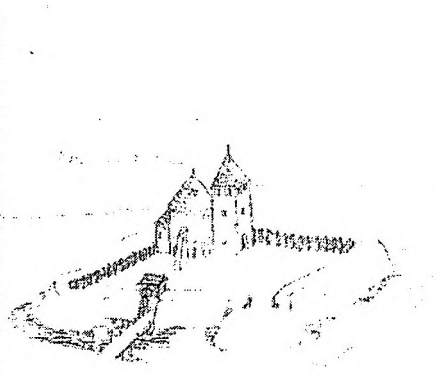
²¹ Vándor L. i.m. 269-270. o.

²² Vándor L. i.m. 269. o.

nyát – mivel későbbi és zavaró toldalék volt - a közelmúltbeli műemlék helyreállításakor el is bontották. Nem lehet teljesen kizárni, hogy Móríchely tornyát az erőddé alakítás során védelmi célból építették, de ez kevésbé valószínű a korabeli viszonyok közepette. E kérdésre csak a teljes régészeti feltárás adhat választ.

7/a kép: Móríchely rotundája
Giulio Turco 1569. évi várfelmérésén

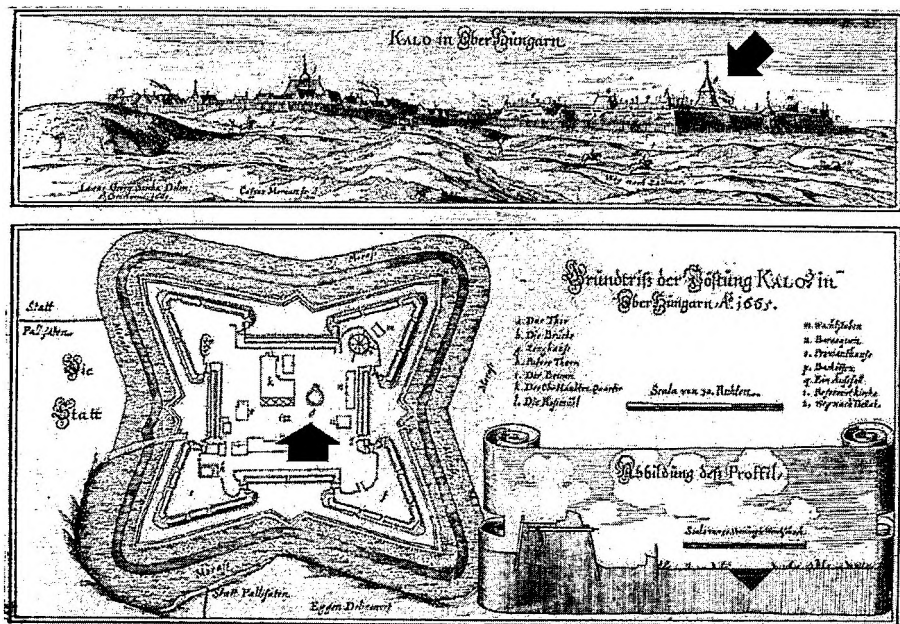

7/b kép: Móríchely rotundájának
elvi rekonstrukciója

Móríchely másik érdekessége a rotunda külső falain megfigyelhető kiugró „fogak” sora, a hajón 9, míg a szentélyen 6 db. E kis kiülésű falvastagítások minden bizonnyal nem támpillérek. Bár támpilléres rotundákról is van tudásunk pl. Sárospatak, vagy Nagyatád-Boda esetében, itt valószínűleg a román kori építészetre jellemző lizénákra utalt a rajzoló. A román kori építészetben mind a rotundákon, mind a hosszházas templomokon gyakori díszítőelem a lizénák (kis kiülésű, keskeny függőleges falsávok) alkalmazása. Előbbiekre példa Karcsa (Zemplén), Szalonna (Borsod), Süvéte (Gömör), illetve a délnyugat-dunántúli rotundák: Kallósd, Bagod-Vitenyéd, Tótlak. Móríchely rotundáját tehát a földrajzi fekvés alapján nagy valószínűséggel a Kallósd-Bagod-Tótlak csoporthoz tartozónak tekinthetjük, ez pedig talán építési korának meghatározására (XIII. sz. közepe után) is irányadó lehet.

Kanizsához hasonlóan Csanád és Nagykálló várában állt még olyan rotunda, amelyről szintén csak török kori metszetekből van tudásunk. Csanád rotundáját a szakirodalom megemlíti, de Nagykállóé tudtommal

nem igazán ismert.²³ A metszeten látható kör alakú épület - vélhetően kerek templom - „g. Zeughaus” (fegyvertár) megjelöléssel szerepel.

8. kép: Nagykovács (Szabolcs vm.) vára a rotundával (1665)

Elmondható tehát, hogy Nagykanizsa olyan település, ahol két középkori rotunda hajdani létéről is tudunk.²⁴ A mórchelyi rotunda alapfalainak teljes feltárása és romkertként való bemutatása, továbbá a Thury György hamvait rejtő rotunda maradványainak felkutatása jelentős lépés lenne mind a város helytörténete, mind a magyar építészettörténet ismereteinek gyarapítása szempontjából.

²³ Gervers-Molnár Vera: A középkori Magyarország rotundái 31. o.; továbbá Kőnig Frigyes: Várak és erődítmények a Kárpát-medencében (Helikon, 2001) 328., 629.

²⁴ Megemlíthető, hogy Nagykovács határában 3, Pozsony területén 5 körtemplom-lelőhely, Szokolcán pedig 2 álló rotunda található. További érdekesség, hogy a sors különös jóvoltából Nagykanizsán ma is áll két, igaz újkori, barokk centrális kápolna, az Inkey-kápolna és a Miklósfai templom.

A ROTUNDA-ÉPÍTÉS ZET GYÖKEREI

Mi a rotunda?

Címbe li témáról tartott előadásaim során szembesültem azzal a ténnyel, hogy a hallgatóság jó része nincs tisztában a rotundák fogalmával. A középkori körtemplomok – latin eredetű szóval rotundák²⁵ – olyan keresztény templomok, amelyek kör alaprajzú hajóval rendelkeznek, melyhez a hajónál kisebb átmérőjű félkör- vagy patkóíves szentély-apszis csatlakozik, de más szentélyformák sőt kiugró szentély-apszis nélküli megoldások is ismeretesek. A gótika korai szakaszában a kör-formát sokszögű, jellemzően nyolcszögű szerkesztés váltotta fel, majd a centrális templomterek építésének szokása fokozatosan teljesen kihúnyt – míg a reneszánsz idején újra divatba nem jött.

A körtemplomok építésének gyakorlata a XI-XIII. században az egész Kárpát-medencében virágzott, sőt némi kutakodással ennél korábbi és későbbi létük is kimutatható. Jelenleg már több, mint száz középkori rotunda hajdani léte bizonyított a Kárpát-medencében, sőt egyes szerzők ennél lényegesen nagyobb számot is említene k.²⁶ Miután a tatárjárás előtti templomoknak talán csak úgy 5-10 %-ából maradtak fenn töredékek, így nehéz megbecsülni, hogy a nyomtalanul elpusztult emlékek közül hány lehetett körtemplom, de a tatárjárás előtti falusi templom-állományunknak akár egytizede is e csoportba tartozhatott. Ma is álló rotundák: pl. Öskü (Veszprém), Kallósd (Zala), Kiszombor (Csongrád), Karcsa (Zemplén), stb.

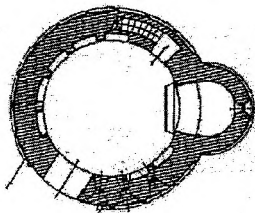
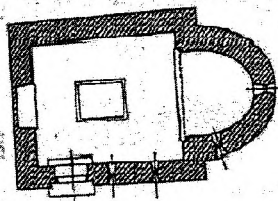
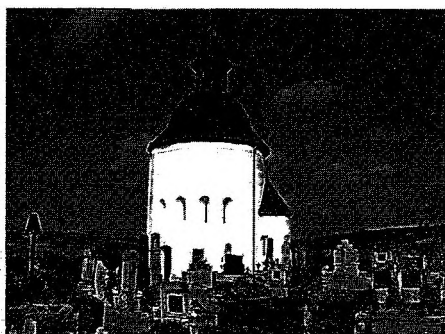
Jogosan merül fel a kérdés: vajon mi okból épültek kör alakú templomok? Keszthely közelében fekszik két község, Kehida²⁷ és Kallósd. Midkét falunak ma is áll a tatárjárás után, az 1260-as években csaknem egyidejűleg épített, és nagyjából megegyező alapterületű Árpád-kori temploma. A furcsa az, hogy a kallósd i egy klasszikus rotunda, míg a kehidai egy téglalap alakú hajóval és félköríves apszissal rendelkező tipikus román kori falusi templom. A két templomot csupán egy dombhát választja el egymástól, ezért nem lát-

²⁵ A rotunda szó főként angolszász nyelvterületen mindenféle kör alakú épületet jelenthet a kerti filagóriától a modern stílusú hatalmas körcsarnokokig, mi azonban ilyen értelemben nem használjuk

²⁶ Németh Zsolt: Szentmártonfö lde körtemploma (Országépítő2011/1) 46. o.

²⁷ Kehida Kehidakustány néven egyesült a szomszédos Kustány községgel. Kehida Árpád kori temploma – a középkorban itt egy Kiskallósd nevű falu feküdt - a községtől északra egy temetőben áll, és temetőkápolnaként használják. Ide temették el Deák Ferencet.

szanak össze, pedig távolságuk egymástól légvonalban alig 2 km! Ha belegondolunk, hogy a középkorban a templom-építés szigorú szabályok szerint történt, akkor még nehezebb megérteni, hogyan választhatott két szomszédos kis közösség ennyire eltérő megoldást. E korban nyilván nem az építés ötlete döntötte el a templom formáját, mint manapság. Isten házának olyanak kellett lennie, amilyen az építők szent meggyőződése szerint a „tökéletes templom”; - e téren pedig a kultikus hagyományok mérvadóak. Miért építettek a Kallósdiai kerek templomot maguknak, ha téglalap alakú is éppúgy megfelelt volna? A téglalap alakú templomhajókat e korban általában síkmennyezettel fedték le, ez pedig sokkal egyszerűbben és olcsóbban kivitelezhető, mint a rotundák félgömb-kupolás boltozata. Ráadásul a kör alakú templomtér méreteinek a kupola-építés technikája korlátot szab, a 10 m-es átmérőt nemigen tudták meghaladni, de a leggyakoribb az 5-8 m körüli átmérő. Végül pedig a kerek templomhajó funkcionálisan nem is illeszkedik a templomban zajló szertartáshoz, ez rögtön feltűnik, ha egy rotundában az oltárra tekintünk, miközben a figyelmünket a centrális térhatás felfelé, a kupola irányába vonzza, habár ott nincs különösebb látnivaló.

9. kép: Kehida (balra) és Kallósd (jobbra) Árpád-kori templomai

Vajon miért építettek eleink mégis sok olyan templomot, melynek térszerkezete a funkcionális igényeket figyelmen kívül hagyja, ráadásul még költségesebb is? E kérdés megválaszolásához tüzetesebben kell szemügyre vennünk a jelenséget.

A közép-európai rotundák eredet-elmélete

A középkori rotundák eredetére vonatkozóan többféle elmélet is létezik, a kérdés nem tekinthető lezártnak és a jelenség a jelenleg tapasztalhatónál jóval több szakmai érdeklődést is megérdemelne az intézményesített magyar építészettörténet-kutatás részéről. Manapság ugyanis egyre több írásban bukkan fel olyan nézet, hogy a rotunda-építészet magyar sajátosság, és elterjesztése, netán feltalálása is honfoglaló eleink érdeme. Minderről azonban a hivatásos művészettörténet-írás - úgy tűnik - tudomást sem vesz.

Centrális-, ezen belül is kör-alaprajzú templomok Európa minden részén megtalálhatók. Azonban a középkori rotundák előfordulása Európában a Kárpát-medence területén a legsűrűbb, de Morva- és Csehországban is ismeretesekek, kisebb számban pedig még Lengyelországban és Dalmáciában is találkozhatunk velük. Az Ausztriában nagy számban fellelhető karnerek (csontházak) építési idejük, méretük és formájuk alapján kísértetiesen közel állnak a Kárpát-medence rotundáihoz, bár eddig senki sem mutatott ki közöttük szorosabb leszármazási kapcsolatot. Magyarhontól távolodva a rotundák előfordulása is egyre csökken.

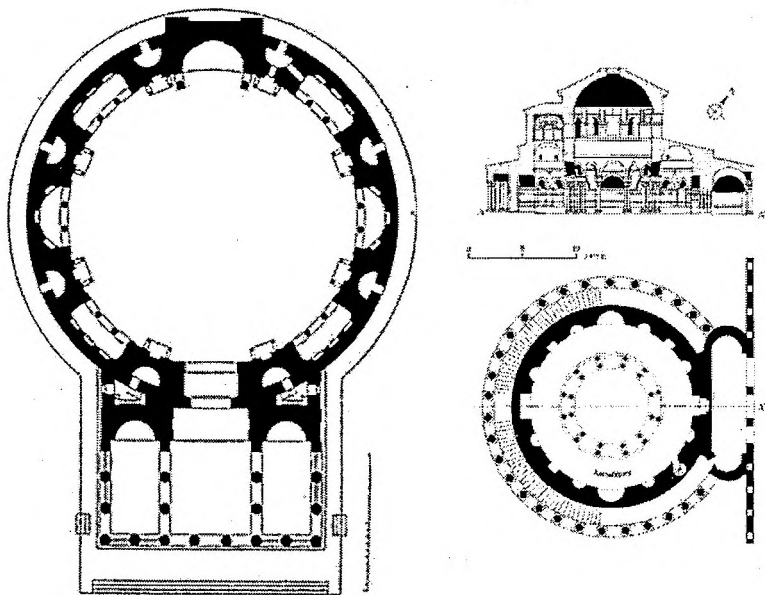
A centrális téralakítás a kultikus építészetben a legősibb kultúrákra tekint vissza. A Brit-szigetek megalit- emlékei (Stonehenge, Avebury, Newgrange, stb.) közismertek, de ezekkel egyidőben Közép-Európában is létesültek kultikus rendeltetésű földgyűrűk az ún. „lengyeli kultúra” idején (i.e. 3000 körül), de a a szardíniai nureghek, sőt a halomsírok is a centrális téralakítás körébe sorolhatók. Kör alaprajzú sírkamrák az archaikus görög építészetben is jelen vannak, mint pl. Mükénében Atreus tholosza. A klasszikus görög építészetben azonban centrális épület csak elvétve fordul elő.

Az ókori Rómában viszont nagy számban épültek körtemplomok²⁸ eleinte a görög körperipteroszok (pl. Delphoi) mintájára, lásd a Forum Romanum Vesta-szentélyét, a Foro Boario Hercules-templomát, vagy Tivoli Vesta-szentélyét, sőt tudjuk, hogy Aquincumban is állt efféle kör alakú szentély. A császárkor folyamán a kupola divatossá válásával egyre

²⁸ A rómaiak formailag a hellenisztikus építészetet követték, a centrális téralakítás népszerűsége azonban az ősi szardíniai és az etruszk sírépítészetten alapul

inkább elterjedtek a nagyméretű félgömbkúpolával fedett és térbővületekkel gazdagított centrális terek: templomok, paloták, fürdők, mauzóleumok, - a legismertebb és legnagyobb közülük a Pantheon.²⁹ A császárkor végén született meg a bazilikáisan kiemelt középterű centrális templom prototípusa, a Santa Constanza (360 körül), melynek térkoncepcióját évszázadokon át előszeretettel követték.

A középkor folyamán a keresztény templomok uralkodó formája a római bazilikából továbbfejlesztett hosszázás térérendezés lett, a centrális téralkítás viszont szintén római kori előképek nyomán a memoriális (emlék-) templomok (pl. Jeruzsálem, Szent Sír templom; Ravenna, San Vitale, stb.), illetve a keresztelő- és temetőkápolnák jellemzőjévé vált.

10. kép: Róma, Pantheon és Santa Constanza

²⁹ A Pantheonnál is nagyobb átmérőjű Hadrianus mauzóleuma (Angyalvár), de a legnagyobb átmérőjű a ma romjaiban álló Augustus császár mauzóleuma volt.

Közép-Európa kora-középkori centrális templom-építésze azonban e téren is rendhagyó, ugyanis magyar földön a rotundák zöme a falusi plébániatemplomok közé, míg Cseh- és Lengyelországban többségük az uralkodói-főúri várkapolnák körébe sorolható.

A kerek templomokkal való foglalkozás nem újkeletű, ugyanakkor meglehetősen visszafogott. Már a XIX. sz. második felében feltűnt Henszlmann Imrének a középkori falusi templomok között a kerek templomok jellegzetes csoportja³⁰.

Az Árpád kori körtemplomokat a legtöbb összefoglaló jellegű magyar építészettörténeti munka megemlíti, azonban az épületállomány elszórt volta és az építmények kis méretei miatt általában csak szűkszavúan tárgyalják³¹. Rados Jenő így ír:

„Centrális jellegű létesítményekkel is találkozunk román építészetünkben. Távolról sem tisztázott, hogy ezek pontosan milyen célt szolgáltak, kik, mikor és milyen hatástól irányítva építették. Elképzelhető, hogy egyesek temetőkápolnák, csontházak, keresztelőkápolnák vagy más általánosabb vallási igényt kielégítő plébániák voltak, hisz helyenként más, rendi templomok közelében is álltak (Ják, Bény). Bár kézenfekvőnek látszana a központos gondolat jelentkezését egyszerűen keleti hatásnak minősíteni, ezt konkrétabb bizonyítékok felkutatásáig azonban még nyitott kérdésnek kell tekintenünk, annál is inkább, mert hasonló építmények Európa nyugati részében sem ismeretlenek.”³²

Levárdy Ferenc pedig a következőket mondja:

„A magyar kereszténység kezdeteire visszanyúló tipológiai csoportba sorolhatjuk a kerek templomoknak, rotundáknak a XIII. századig élő formai megoldását. A lengyel és cseh területen honos templomforma igen elterjedt volt, s igen nagyszámú típusvariációt mutat egész Magyarország területén...Hajójukban csupán 20-50 fő helyezkedhetett el... A művészettörténeti irodalmunkban elterjedt értelmezésükkel szemben hangsúlyoznunk kell, hogy nem csontházak (ossarium, karner), hanem a hívek lelkipozását szolgáló plébániái egyházak.”³³

³⁰ Henszlmann Imre: Magyarország ókeresztény, román és átmeneti stílusú műemlékeinek rövid ismertetése (Bp. 1876)

³¹ Lásd: Gerevich Tibor: Magyarország románkori emlékei (Bp., 1938); Dercsényi Dezső: A magyarországi művészet története (Bp. 1956)

³² Rados Jenő: Magyar építészettörténet (Műszaki K., 1975) 74. o.

³³ Levárdy Ferenc: Magyar templomok művészete (Szt. István Társulat, 1982) 59., 84. o.

A középkori rotundákkal érdekes módon először a cseh építészek kezdtek el tüzetesebben foglalkozni. B. Gruber középkori cseh művészetről 1871-ben megjelent írásában³⁴ már gondot fordított a cseh rotundák számbavételére is. Karel Guth pedig 1924-ben írt tanulmányt³⁵ harmincegynéhány cseh körtemplomról. Említésre érdemes V. Mencl 1937-ben a szlovákiai rotundákról írt műve is.³⁶

A magyar rotundákról szóló első összefoglaló tanulmányt – az emléktanyag teljességre törekvő topográfiájával – Gervers-Molnár Vera írta 1972-ben.³⁷ Munkájának nagy érdeme azon túl, hogy egy igen érdekes és addig méltatlanul elhanyagolt témára irányította a figyelmet és minden rendelkezésére álló információt összegyűjtött, – hogy a rotundák fogalmi körét kibővítette, együtt tárgyalta a négykaréjos és a sokszögű centrális templomokkal, felismerve ezek szerves összetartozását. Nagy energiát fordított az emléktanyag csoportosítására is – elsősorban a formai jegyek (szentélyalaprész) szerint. Továbbá felhívta a figyelmet a középkori „Kerekegyháza” helységneveink árulkodó voltára, a ma már nem álló kerek templomok egykori létének pozitív bizonyítékára, és e vonatkozásban 18 db kerek templomra utaló középkori településnevet említ.

Megjegyzendő, hogy számos építészet-történeti tanulmány a körtemplomok közé sorolható emlékeknek csak valamely részhalmazát vizsgálja³⁸.

Az osztrák karnerekről Wolfgang Westerhoff írt könyvet 1989-ben.³⁹ A kamerekre később még visszatérünk, most csupán annyi megjegyzés kívánkozik, hogy Westerhoff nem tartotta szükségesnek munkájában az ausztriai csontházak, és a hozzájuk formailag igen közelálló magyar, cseh és lengyel rotundák lehetséges összefüggéseit elemezni.

Még egy fontos írást szükséges megemlíteni: Martin Vančo, szlovák építész Szlovákia rotundáiról írt összefoglaló művét.⁴⁰ Vančo tanulmányában 43 szlovákiai rotundát mutat be, miközben G.-Molnár Verának még csak 16 felvidéki rotundáról volt tudomása. A különbség persze nem a magyar kutató hibájának tekinthető, hanem annak köszönhető, hogy az elmúlt évtize-

³⁴ B. Gruber: Die Kunst des Mittelalters in Böhmen (1871) /Csemegi J. tanulmánya 325.o./

³⁵ K. Guth: Ceské Rotundy (Památky Archeologické, 1924) /Csemegi J. tanulmánya 325.o./

³⁶ V. Mencl: Stredoveká architektura na Slovensku (Praha-Prešov, 1937) /Csemegi J. tanulmánya 325.o./

³⁷ Gervers-Molnár Vera: A középkori Magyarország rotundái (Akadémiai K., 1972)

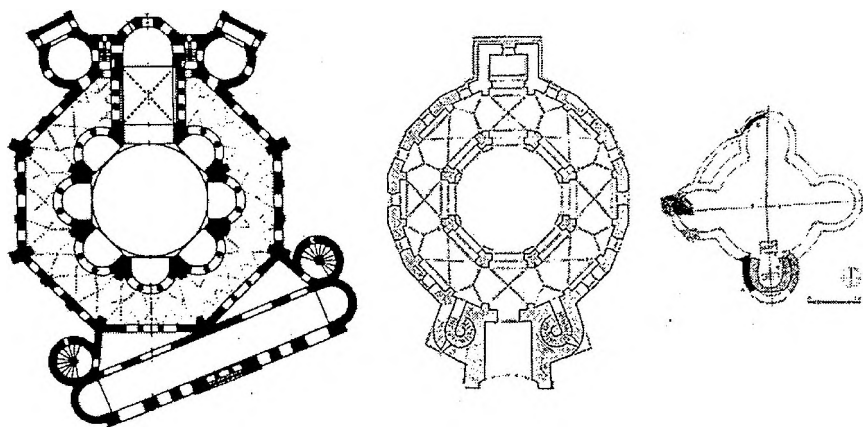
³⁸ Például: Valter Ilona: Árpád-kori téglatemplomok Nyugat-dunántúlon (MATAM, Bp., 2004), amely Vas, Zala és Somogy megyék területéről minden ismert rotundát is bemutat

³⁹ Wolfgang Westerhoff: Karner in Österreich und Südtirol (St. Pölten – Wien, 1989)

⁴⁰ Martin Vančo: Stredoveké rotundy na Slovensku (Bratislava, 2000)

dekben Szlovákiában intenzív régészeti kutatások folytak, és ennyit gyarapodtak az ismereteik.

A közép-európai rotunda-építészet kialakulásának máig elfogadott elmélete a nemzetközileg is nagy tekintélyű Josef Cibulka cseh művészettörténész nevéhez fűződik. 1934-ben írt tanulmányában a prágai várban töredékeiben feltárt, 940 körül épített négykaréjos Sv. Vit templomot⁴¹ tekintette a közép-európai rotundák első képviselőjének, melynek előképét Nagy Károly aacheni palotakápolnájában vélte felfedezni. Elmélete szerint a frissen megkeresztelkedett első cseh király, Borivoj az erős Német-Római császárság központjában álló, és szentként tisztelt nagy uralkodó impozáns emléktemplomát kívánta utánozni. Cibulka úgy vélte, hogy a cseh rotundák határára terjedt el Közép-Európában a rotundák építésze. Tény, hogy Közép-Európában Csehországban található a legtöbb ép rotunda, csupán Prágában 4 db áll. Cibulka törekvésein nem csodálkozhatunk, hiszen minden nemzet – kiváltképp az újonnan önállóvá vált népek – igyekeznek saját történelmi emlékeik jelentőségét túlhangsúlyozni, és valószínűleg eszébe sem jutott a környező országok hasonló építményeit tüzetesebb vizsgálatba vonni.

11. kép: Ravenna, San Vitale (525-447; balra); Aachen, Nagy Károly palotakápolnája (792-805; középen) és Prága, Szent Vitus templom (~930; jobbra)

⁴¹ A prágai Sv. Vit rotundának csak igen csekély maradványai kerültek elő, ebből próbálták meg elvi szinten rekonstruálni az épületet, de formáját illetően többféle álláspont is létezik.

Csak az a bökkenő, hogy a prágai Sv. Vit templom építészetileg (akár alaprajzát, akár tömegét, akár egyes részletmegoldásait tekintjük) annyira különbözik a az aacheni palotakápolnától, hogy a kapcsolat finoman szólva is megerőszkolt, erősebben fogalmazva pedig szakmailag nonszensz. Ennek ellenére Cibulka elmélete a hivatalos építészettörténet-tudomány számára mindmáig megkérdőjelezhetetlen dogma.

Pedig azóta számos repedés keletkezett e szépen felépített elméleten. Kiderült, hogy cseh földön is voltak a Sv. Vit templomot korban megelőző rotundák, sőt a II. világháború után morva földön még ennél is jóval korábbi, a IX. század közepére datált rotundák alapfalai is előkerültek.

Azonban ahelyett, hogy Cibulka tanait végre oda helyezték volna, ahová valók, kitalálták, hogy már a morva fejedelmek is Nagy Károly aacheni palotakápolnáját követték. Bár e rotundák éppúgy nem emlékeztetnek Aachenre, mint a cseh testvéreik, de legalább a politikai kapcsolat kézenfekvőbb, hiszen a morvák a frankoknak köszönhatték felemelkedésüket.

A magyar hivatásos szakmai körök részéről elfogadott álláspontot⁴² Gervers-Molnár Vera átfogó tanulmánya tartalmazza⁴³. G.-Molnár Vera – kiterjesztve Cibulka elméletét a többi közép-európai új keresztény királyságra is – arra a végkövetkeztetésre jutott, hogy a Morvaországban, Csehországban, Lengyelországban és Magyarországon előforduló körtemplomok mind Nagy Károly aacheni palota-kápolnájának hatására terjedtek el, tudniillik szerinte a közép-európai újdonsült keresztény uralkodók a német-római császári udvarral folytatott diplomáciai kapcsolataik hatására valamennyien utánózni akarták a német császári reprezentációt. Nem lehet szó nélkül hagyni, hogy ez az állítás még elképesztőbb, mint Cibulka nézete. Legfőképpen Magyarországot illetően, hiszen a honfoglalástól Szent István királyunk uralkodásáig a magyar-német viszony kifejezetten ellenséges volt, a körtemplomok megjelenését az építészettörténet-írás viszont már Géza fejedelem korára datálja (Esztergom, Veszprém, stb.) Ezt érezhette a szerző is, ezért kénytelen volt bevetni egy közvetett kapcsolati lehetőséget is, miszerint az esztergomi rotunda építészeti koncepcióját a gyermek István királyt (Vajkot) megkeresztelő prágai Adalbert püspök közreműködésének köszön-

⁴² Bár tudományos kérdésekben elvileg szabadság van, mégis nagy különbség van az állami kiadású sajtóban terjesztett nézetek, állami támogatásban részesített kutatók, - illetve az ezekből kirekesztett nézetek hirdetőinek helyzete között – ezért beszélhetünk tudományos kérdésekben „hivatalos álláspontokról” is.

⁴³ Gervers-Molnár Vera: A középkori Magyarország rotundái (Akadémiai K., 1972)

hetjük. Vagyis a térítő püspök és netán kisszámú kísérete mellékesen azon melegében megtanította a magyarokat a rotundák építésének fogásaira!

Az aacheni palotakápolna előképének az építészettörténet-tudomány a ravennai San Vitalic tartja. A formai hasonlóságokon túl állítólag Nagy Károly 787-ben maga is járt Ravennában, sőt 801-ben onnan hozatott építkezéséhez oszlopokat, mozaikokat és márvány-faragványokat.⁴⁴

G.-Molnár Vera beleszeretve a királyok reprezentáció-utánzási teóriájába, azt is kijelentette, hogy az aacheni karoling-kori palotakápolna létrejöttére a bizánci császári udvar kifinomult kultúrája is meghatározó módon hatott. Nagy Károly ugyan nem járt Konstantinápolyban, de követei megfordultak ott, és elmondásból ismerhette Justinianus tróntermét, a Chrysotriclinost, - és ennek pompáját kívánta utánozni.⁴⁵ Továbbá feltételezi, hogy a jeruzsálemi Szent Sír templom köralakú anasztázionja is – bár a frank birodalomban csak hallomásból ismerhették – hatott a palotakápolna formájára.

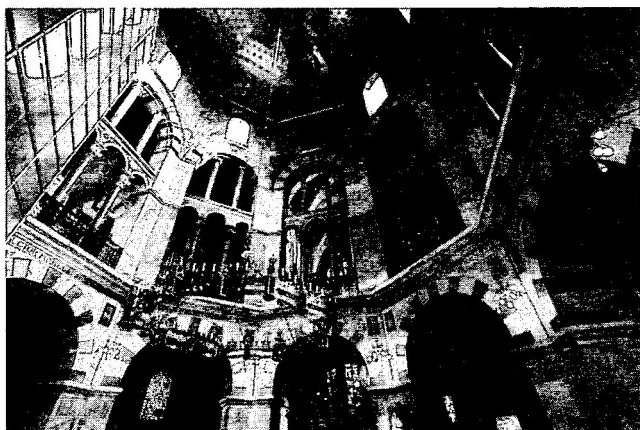
Tény, hogy valóban voltak olyan történelmi korok, midőn az uralkodói reprezentáció utánzása meghatározó volt az építészetben, mint pl. a barokk kastélyépítészet esetében. Azonban a népvándorlás korában hasonló szempontokat favorizálni igencsak történelmietlen eljárás. E korban a népek a fennmaradásukért küzdöttek és építési gyakorlatukat elsődlegesen a helyi közösségek szükségletei és lehetőségei határozták meg.

G.-Molnár Vera védelmére legyen mondva, hogy a közép-európai rotundák aacheni eredet-elméletét előtte már Dercsényi Dezső, a magyar építészettörténet-kutatás egyik legnagyobb egyénisége tényként deklarálta. Másrészt pedig, ha tanulmányában más eredet-elméletet állított volna fel, írása nyilván meg sem jelenhetett volna az Akadémiai Kiadónál, sőt talán máshol sem.

Az alábbi két képet nézve a kedves Olvasó elgondolkozhat, vajon Nagy Károly palotakápolnája valóban szolgálhatott-e előképként a közép-európai rotundákhoz.

⁴⁴ G.-Molnár V. i. m. 14. o.

⁴⁵ G.-Molnár V. i. m. 15. o.

12.a. kép: Aachen, dóm

*12.b. kép: A hajdani morva főváros elvi rekonstrukciója három rotundával
(balra fent, jobbra fent és alul középen)*

A középkori rotundák újabb eredet-elmélete

Az alább felvázolt elmélet egészen más irányban keresi és véli megtalálni a közép-európai rotundák eredetét, mint az eddigek. Korántsem új az a gondolat, hogy népünk őstörténete egészen másként volt, mint ahogy azt ma a hivatalos történelemtudomány állítja. Nemzetünk szájhagyományokban megőrzött mondáiból és ősgesztainkból egyértelműen a hun-magyar rokonság és a magyarságnak a szkíta (szittyá) népek családjába való tartozása olvasható ki. Így tudták és hirdették ezt egészen 1870-es évekig, amikor a német származású Budenz József és Hunfalvy Pál (Paul Hunsdorfer) kidolgozták a finn-ugor nyelvrokonság elméletét, amit a Magyar Tudományos Akadémia szótöbbséggel elfogadott, kiszorítva ezzel Vámbéry Ármin és tudóstársai török-magyar nyelvrokonság elméletét a tudományos közéletből. Azóta finn-ugor származásunk kötelező érettségi tétel, és más eredet-elméleteknek államilag fenntartott tanintézetekben nincs helyük, ilyen tartalmú tanulmányok állami finanszírozásban nem jelenhetnek meg. Az ezer éven át vallott hun-magyar rokonság nézete a műveletlen nép naív képzelődésévé degradálódott.

Ennek ellenére ma is sokan vitatják a közös finn-ugor őshaza valóság-alapját, hiszen az egész történet valószínűtlen és hiányoznak a régészeti bizonyítékok is. Ezenkívül pedig túl sok a magyarság keleti (turáni, iráni és kaukázusi) kapcsolataira utaló jelenség. Ezeket egyenként lehet ilyen-olyan hatásokkal magyarázni, de ha minden efféle adatot felsorakoztatunk, akkor a tények túlsúlya el kell, hogy gondolkoztasson. Jelen írásnak nem témája a magyar őshaza (Magna Hungaria) lokalizálásának problematikája, de e kérdés teljesen nem is kerülhető meg. A ma „elfogadott” őshaza-elmélet két alappillére a finn-ugor nyelvrokonság, illetve Julianus barát XIII. század eleji útbeszámolója. Az, hogy a finnek ősei évezredekkel ezelőtt a dél-kelet-európai síkságon is élhettek és csak a szlávok terjeszkedésével szorultak az északi tájak felé és ebből fakadhat az igen csekély és igen távoli múltba mutató nyelvrokonság a finnek és magyarok között; továbbá hogy a Julianus barát által Baskíriában megtalált magyar néptöredék otthona nem a magyarok őshazáját jelzi, hanem csupán egy, a Volga mentén északra elvándorolt magyar néptöredéket – ez vajon miért nem merül fel? Vajon a Volga-Káma vidékén mostoha éghajlati körülmények között halászó-vadászó ősmagyarok hogyan tudtak akkora gazdasági potenciálra és társadalmi fejlettségre szert tenni, hogy délre nyomulva az ottani életteret elfog-

láló harcias nomád népekkel hatékonyan felvegyék a versenyt, és idővel még fölélük is kerekedjenek?

Anonymus gesztájában egyértelműen Szkítiát nevezte a magyarok őshazájának. Szkítia pedig a kora-középkorban a Kaukázus északi lábánál elterülő vidéket jelentette. (A szkíták régebben, időszámításunk előtt az egész délkelet-európai síkságot uralták, egyik népcsoportjuk, a szarmaták pedig a Duna-Tisza közén éltek a rómaiak korában.) Julianus barát is - Kisázsian át - eredetileg a Kaukázus felé indult rokonaink felkutatására a XIII. század első felében, csak miután itt nem találta őket, vette észak felé az irányt, és a Volga-Káma vidékén sikerült egy magyar nyelvű népcsoportot találnia. A XX. század első felében azonban Bendefy László egy igen izgalmas felfedezéssel állt elő:⁴⁶ A Vatikánban őriznek olyan levelet 1329-ből, amelyet XXII. János pápa írt a Kaukázus északi lejtőjén eredő Kuma-folyó mentén élő magyarok királyának, Jeretannak. Bendefy e Kuma-magyarokról számos bizonyítékot összegyűjtött. Az Aranyhorda a XIV. század elején e magyar népet elpusztította és maradványait szétszórta, mégis korábbi fővárosuk, egy Madzsar nevű jelentős város az egész középkor folyamán virágzott itt, iszlám mecseteinek romjait a XIX. században egy orosz tiszt még megörököltette, de később a romokat elhordták Asztranánba. Minderről a magyar történetírás azóta sem vesz tudomást. Pedig ma is létezik egy Burgun Madzhary nevű település a Kuma folyó mentén Bugyonnovszk nevű várostól kb. 25 km-re keletre a Sztavropoli körzetben.

De történelmünknek más kaukázusi vonatkozásai is vannak. A magyar Szent Korona valószínűleg a világon létező legrégebbi keresztény uralkodói korona. A koronakutatás elég tekintélyes múltra tekint vissza Révay Péter koronaőr XVII. század elején e tárgyban írt első könyve óta. A közismert „hivatalos” álláspont lényege szerint a korona alsó körabroncsa és pártázata egy bizánci eredetű nyitott korona, míg felső része - apostolképekkel díszített keresztpántja és a csúcsán álló elferdült aranykereszt - itáliai eredetű. Minderre az alsó zománcképek görög, illetve a felső zománcképek latin feliratából következtetnek a kutatók. Továbbá Dukász Mihály bizánci császár zománcképe a korona adományozójának kilétét is megadja.

Ezzel szemben a koronakutatók egy másik csoportja - Csomor Lajos és munkatársai - azt állítják és bizonyítékokkal alá is támasztják, hogy a Szent Korona egységes koncepció alapján készített egységes alkotás. Állítják,

⁴⁶ Bendefy László: A magyarság kaukázusi őshazája (Budapest, 1999)

hogy kétnyelvű felirat más kora-középkori ötvösművészeti alkotásokon is előfordul, ez nem perdöntő bizonyíték a **kettős** eredet mellett. Dukász Mihály bizánci császár zománcképe pedig jól láthatóan utólagosan került a koronára, valószínűleg egy Szűz Máriát ábrázoló zománckép helyett. Kutatásaik legizgalmasabb megállapítása azonban az, hogy a középkori ötvösművészeti alkotások összehasonlító elemzése alapján koronánk kb. az V. században készülhetett valamely kaukázusi műhelyben.

A magyarság kaukázusi kapcsolatainak harmadik, és talán leglátványosabb bizonyítékait kora Árpád-kori építészetünk rejti. Ugyanis e korszak építészeti alkotásai között számos olyat találunk, melynek előképeit kelet felé kell keresnünk. Ennek magyarázatát a felületes építészettörténet-írás sommásan elintézi a feltételezett bizánci kapcsolatok hatásával.

A magyar építészettörténet kezdeteit illetően elég nagy a bizonytalanság. A történészek többsége azt vallja, hogy a magyarság a Kárpát-medencében ismerkedett meg a kő-építészettel, azzal is csak a kereszténység felvétele során, elsődlegesen nyugati, másodsorban esetleg bizánci hittérítők közvetítésével. Például Rados Jenő így ír a magyarság honfoglalás előtti építészetéről:⁴⁷ „Hiszen a hajlék felépítésének módja a magyarság hosszú és változatos vándorlása során igazodott a mindenkori természeti adottságokhoz (klímához, építőanyaghoz, stb.), és míg az Ural erdős lejtőin méltán feltételezhető a faépítkezés valamilyen primitív formája, a sztyeppék területén folytatott vándorút további korszakaiban erre aligha nyílt lehetőség. Hogy nomád életmód mellett a fedett kocsi nyújtotta szállás, a primitív sátor, a földbe süllyesztett putri vagy sárból tapasztott kunyhó szolgált-e védelműl a természet viszontagságai ellen, és annak milyen volt a formája, anyaga, szerkezete, az még további széles körű kutatások hozta megállapításokra vár, és számos vonatkozásban aligha lesz tisztázható.”

Azonban azok az építészettörténészek, akik részletekbe menően vizsgálták X-XII. századi építészetünket, meglepődve tapasztalták, hogy számos épületünkön a kaukázusi örmény és grúz építészettel rokon vonások figyelhetők meg mind az alaprajz, mind a tömegképzés, mind pedig egyes kőfaragványok díszítését illetően (Pl. Feldebrő, Tarnaszentmária, Székesfehérvár, Zselicszentjakab, Szekszárd, Kézdiszentlélek, stb.) A korszakból jól ismert palmetta-motívum iráni-szasszanida eredetű, de számos egyéb - pl. indás - kőfaragványaink is kaukázusi jellegűek. Ezt nehéz bizánci közvetítéssel magyarázni, ráadásul e korból jellegzetes

⁴⁷ Rados Jenő: Magyar építészettörténet (Műszaki K., 1975) 31. o.

bizánci típusú emlékeink nincsenek. Például nálunk sehol nem találkozunk tipikusan bizánci jellegű templom-alaprajzzal vagy mozaikok alkalmazásával, holott a kisugárzott bizánci építészetnek ez lenne a legfőbb jellemzője (L. Ravenna, Velence, Porecs bizánci stílusú templomait).

13. kép: Kaukázusi jellegű kőfaragvány Tarnaszentmárián

A körtemplomok egyik legnagyobb magyar kutatója, Csemegi József (1909-1963) évtizedeken át gyűjtötte az Árpád-kori kerek templomokra vonatkozó adatokat⁴⁸, de kutatási eredményeinek összegzését korai halála megakadályozta. Csupán egy részterületre szorítkozó tanulmánya jelent meg,⁴⁹ melyben a belül hatkaréjos rotundák (Kiszombor, Karcsa, Gerény)⁵⁰ külföldi analógiáit tárta fel. Felhívta a figyelmet a hexagramma szimbolikus jelentésére, továbbá a hatszög-szerkesztésű épületek elterjedési területére. Megállapítása szerint a hatszög-szerkesztés igen kedvelt volt a kaukázusi építészetben, bár a nyugat-európai építészetben is helyenként előfordul, csak hogy azok időben későbbiek a mieinkénél, így nem hathattak a mi hatkaréjos rotundáink kialakulására. Csemegi József behatóan tanulmányozta a kaukázusi építészetet. Munkájának végkövetkeztetését érthető okokból nagyon óvatosan fogalmazta meg:

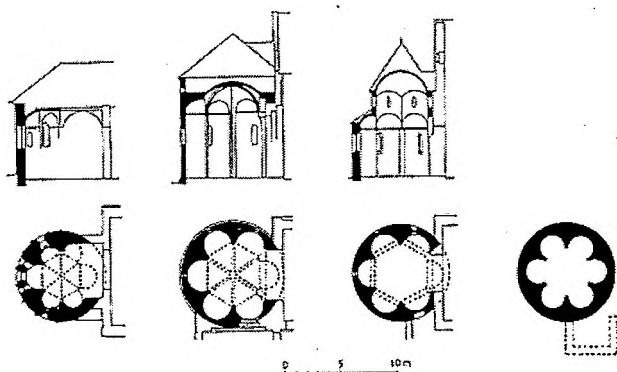
„Magam sem tagadom: bár első közelítésben kissé kalandosnak látszik, de kizártnak mégsem tartható az a feltevés, hogy a Tiszatáj és a Kaukázus

⁴⁸ G.-Molnár Vera id. m. 10.o.

⁴⁹ Csemegi József: Középeurópa románkori centrális templomainak építészettörténeti kérdései (Építés- és Közlekedéstudományi közlemények IV/3, 1960)

⁵⁰ Azóta Kolozsmonostoron is találtak egy belül hatkaréjos rotundát.

vidéke, e két egymástól oly távoleső terület között a kapcsolatot talán maga a Keletről ideszármazó magyarság létesíthette. Hiszen a már régebbtől fogva fennállott keleti kapcsolatait nem adta fel teljesen a honfoglalás után, amire számos X-XI. századi adat és archeológiai lelet, építészeti vonatkozásban pedig többek között a tarnaszentmáriai templomocská hajójának hazánkban egyedülálló formakészlete utal.”

14. kép: Belül hatkaréjos rotundák (Kiszombor, Karcsa, Gerény, Kolozsmonostor)

Csemegei meghökkentő felfedezése sok követőre nem talált, sorsa – mint annyi más felismerése – az agyonhallgatás lett.

A korai magyar építészet markáns kaukázusi párhuzamairól Guzsik Tamás is megemlékezik Beszélő kövek c. tanulmányában⁵¹, bár a lehetséges konzekvenciákat ő is óvakodott kimondani.

Más szerzők azonban nyíltabban is kiállnak azon véleményük mellett, hogy a magyar körtemplomok eredete a kaukázusi építészetben gyökerezik. A már idézett Csomor Lajos koronakutató is e nézetének szentel egy képekkel is illusztrált rövid fejezetet könyvében,⁵² vagy pl. Gondos Béla, aki az örmény és magyar építészet párhuzamait kutatja.⁵³

A kaukázusi és magyar építészet között kimutatott hasonlóságok azonban még nem elégséges bizonyítékok, csupán sejtések. Arra

⁵¹ Guzsik Tamás: Beszélő kövek /Gondolatok a magyar kőépítészet első emlékeiről/ (Architectura Hungariae, 1999)

⁵² Csomor Lajos: Őfelsége, a Magyar Szent Korona (Székesfehérvár, 1996) 219-223. o.

⁵³ Horváth Zoltán György – Gondos Béla: Ani, az ősi örmény főváros és magyar vonatkozásai (Romanika K., 2003)

vonatkozóan, hogy honfoglalóinkkal együtt, vagy akár külön is a X. század folyamán örmény vagy grúz keresztények telepedtek volna le a Kárpát-medencében, nincs adatunk, pedig ha ilyen megesett volna, úgy bizonyosan megemlékeztek volna róluk is a krónikák, miként a velünk párhuzamosan mozgó többi népcsoportról (székelyek, kabarok, besenyők, kunok, jászok, stb.) megtették.

A Kaukázus építészetével való foglalkozásnak azonban további tanulságai is akadnak. Már Csemegi József is fentebb idézett írásában igen tág körre, lényegében egész Európára kiterjeszti a kerek templomok vizsgálatát, mielőtt bármilyen következtetést levonna. Sajnos az utána fellépő kutatók - magyarok és külföldiek - nem voltak ennyire körültekintőek.

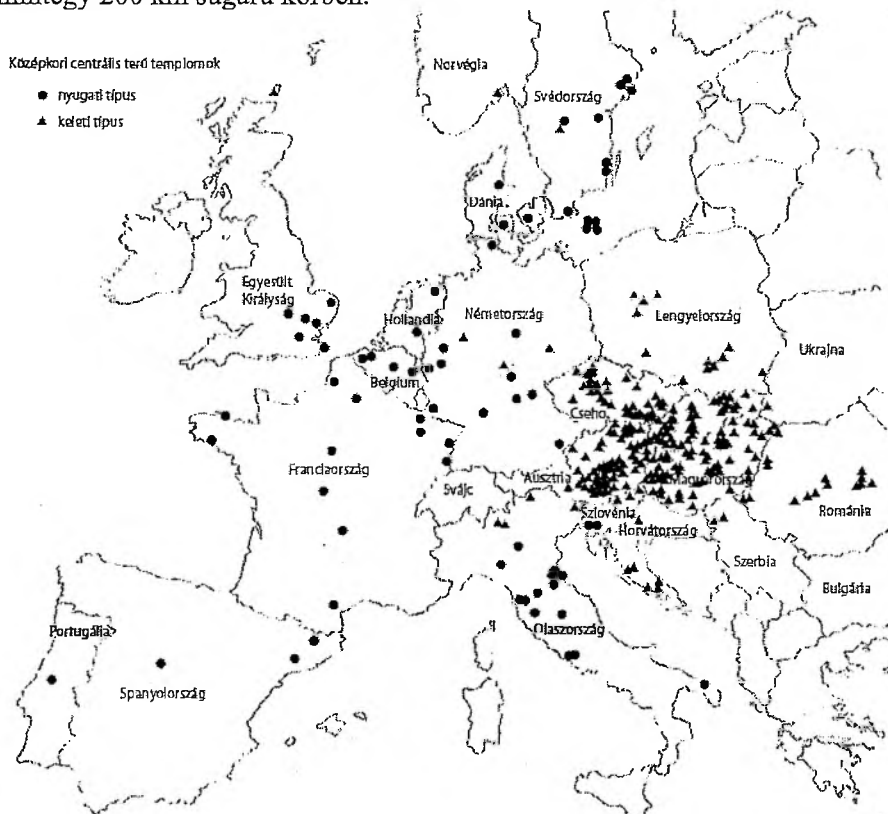
Pedig ha építész-szemmel alaposabban szemügyre vesszük az európai centrális templomokat, azonnal feltűnik, hogy két markánsan elütő csoportra lehet osztani a nyugat-európai (ide értve Itáliát, Hispániát és Skandináviát is) és a közép-európai emlékanyagot. A két csoport eltérései a formai jegyeken túl rendeltetésükben és építetőik vonatkozásában is megnyilvánulnak.

A **nyugat-európai centrális templomok** fejlődése a római kori építészetből egyenes úton nyomon követhető, kiváltképpen Itáliában, ahol a fejlődés gyakorlatilag töretlen. E típus jellemzője a dobszerű, viszonylag széles és nem túl magas tömegarány és a belső pillér-gyűrűn álló, bazilikálisan kiemelt középtér. Mindez arra vall, hogy a centrális épületformának elsősorban a belső térhatását igyekeztek kihasználni, a külső tömeg hangsúlyos megjelenése kevésbé volt szempont.

Előképeik a római Santa Constanza a IV., illetve a Santo Stefano Rotondo az V. századból. Keresztelőkápolnák, mauzóleumok és memoriális templomok során át vezet az út a híres firenzei és pisai baptisztériumokig.

Az Alpoktól északra sem nehéz észrevenni az összefüggést a római előzményekkel, bár itt az építészet kontinuitása a népvándorlás korában rövidebb-hosszabb időre meg is szakadhatott. Azonban a még fennálló római emlékek – mint pl. a kölni Sankt Gereon - akár önmagukban véve is inspirálóan hathattak a karoling-kori német centrális templomok építésére, mint Würzburg, Altötting, Fulda. Tudjuk, hogy Nagy Károly székvárosa, Aachen is egy római város romjain épült fel. Az aacheni palotakápolna építészeti formája pedig számos követőre talált a környezetében a Rajna-

vidéken, Németalföldön és a mai Franciaország észak-keleti régiójában, mintegy 200 km sugarú körben.⁵⁴

15. kép: Európa középkori centrális terű templomainak elterjedése

A XI. században Nyugat-Európában egy különleges vallási mozgalom bontakozott ki a muzulmán kézre került Jeruzsálem visszaszerzésére. A Constantinus császár által emeltetett Szent Sír templom egy római típusú bazilika mögé épített kör alakú hatalmas memoriális tér (anasztázion) volt, közepén a sírkamrával. Hogy a Szent Sír visszaszerzésének gondolatát

⁵⁴ Az Aacheni palotakápolna hatására létrejött IX-X. századi templomok G.-Molnár V. i.m. szerint: Németországban: Essen, Goslar, Bamberg, Wimpfen, Mettlach; Hollandiában: Groningen, Nijmegen; Belgiumban: Liège, Leuven, Brügge, Torhout; Franciaországban: Ottmarsheim, Metz, Thionville, Compiègne, St. Riquir.

ében tartásuk, számos kör alakú templomot emeltek, melyeket Szent Sír templomoknak (olaszul San Sepolcro, franciául Saint Sepulchre, angolul Holy Sepulchre) neveztek. E mozgalom eredményeként aztán egy csomó kereszties hadjárat indult, mely rengeteg áldozatot és szenvedést követelt kevés siker mellett.

A Szentföldön megalapított templomos lovagrend éltette legtovább a Szent Sír eszméjét, templomaik jellegzetes része volt a hosszúkás hajó szentéllyel átellenes végében emelt köralakú templomtér, főként Angliában, Franciaországban, Spanyolországban és Portugáliában. A templomosok terjesztették el a XIII. század közepén a Dániához tartozó Bornholm szigetén is e templomtípust, ami aztán a dán és svéd körtemplomok előképévé vált. Meg kell azonban jegyezni, hogy a templomosok építészete és a Szent Sír kultusz templomai sem lehettek előképei a közép-európai rotundáknak, hiszen azok már korábban megjelentek.

16/a kép: Nyugati típusú rotundák, balról-jobbra: 1. Perugia (Ol.) San Michele, V. sz.; 2. Neuvy (Fr.) St. Sepulchre 1170; 3. Cambridge (EK.), Holy Sepulchre, 1130; 4. Segovia (Sp.) Vera Cruz 1208.

16/b. kép: Keleti típusú rotundák, balról jobbra: 1. Kiszombor XII. sz.; 2. Znojmo (Cz) Sv. Kateriny, 1037.; 3. Algyógy (Ro.) XII. sz.; 4. Maria Wörth (Au.) 1279.

Európa kerek templomainak másik nagy egységét a **közép-európai csoport** képviseli. Itt érdemes a rendeltetésbeli eltérésre is odafigyelni: míg a nyugati csoportba főként emlék-templomok és keresztelőkápolnák tartoznak, addig a közép-európai csoportot jellemzően uralkodói és főúri várkápolnák, illetve plébániatemplomok, valamint csontházak alkotják. A közép-európai csoportba tartozó rotundák formai jellemzői: átmérőjük viszonylag kicsi, belsejük általában egyterű, a bazilikális felülvilágítás ritka, tömegarányuk viszont karcsú, magas, gyakran szinte toronyszerű. Az osztrák emlékeken a karcsúságot még hegyes kúptetővel is tovább hangsúlyozzák. A római építészet hatása még azokon a területeken sem mutatható ki, ahol egykor római provinciák voltak (Pannonia, Noricum, Dalmatia, Dacia). Ahol viszont a rómaiak nem voltak jelen (Csehország, Lengyelország, Szlovákia, illetve Magyarország északi és középső része) római hatást nyilván hiába is keresnénk. Másrészt viszont a közép-európai rotundák formai hasonlósága a kaukázusi centrális emlékekhez feltűnő.

A lehetséges összefüggések feltáráshoz a **Kaukázus-vidék** földrajzának és történelmének legalább vázlatos ismerete szükséges – amit itt néhány mondatban megkísérlünk összefoglalni. E háborúktól és zavargásoktól gyakran vérző vidék nem különösebben vonzó a turisták számára, és a magyar kutatók többségének fantáziáját sem igen izgatja. Emiatt nem csoda, ha valójában méltatlanul keveset tudunk róla.

A Kaukázus Európa és Ázsia határhegysége, tulajdonképpen két nagyjából egymással párhuzamosan, északnyugatról délkeleti irányban húzódó hegylánc a Fekete- és a Kaszpi-tenger között. Az északi a hosszabb és magasabb vonulat a Nagy-Kaukázus, légvonalban kb. 850 km hosszú, legmagasabb csúcsa az Elbrusz 5642 m, a Kis-Kaukázusé „csak” 4095 m. Ez az Alpoknál is magasabb hegység érthető módon igen nehezen átjárható, az ókorban és a középkorban a hadseregek valószínűleg csak a tengerparti útvonalakon tudták megkerülni a hegységet. A Nagy- és Kis-Kaukázus közti völgyvonulatban nyugat felé a kis Rioni-folyó, kelet felé a jóval nagyobb Kura-folyó (Kürosz) halad a tenger felé. Megemlíthető, hogy a Kaukázus éghajlata is így flórája is nagymértékben eltér a környező vidékektől. Magashegységi helyzetéből fakadóan a hegyekben elég sok a csapadék, a 2-3000 m feletti részeket pedig örök hó borítja. A Kaukázus északi lejtői fokozatosan mennek át dombvidéki, majd síkvidéki tájba, amelyek egyre szárazabb füves sztyeppékben, sőt északkelet felé sivatagos-félsivatagos területben folytatódnak.

A Kaukázus vidéke azért is különleges, mivel igen sok népcsoport lakja. A Kis-Kaukázusban és attól délre az örmények élnek, akik már ugyanítt éltek a rómaiak korában, sőt egy időben Armenia provincia a rómaiak fennhatósága alatt állt. A Kis- és Nagy-Kaukázus közti völgyvonulat nyugati részét a grúzok lakják. Az ókorban itt több kisebb királyság is létezett, a Fekete-tenger közelében Kolchis⁵⁵, keletebbre Ibéria⁵⁶. A grúzok saját országukat a maguk nyelvén Szakartvelonak nevezték, a Grúzia elnevezést az újkorban az orosz megszállóktól kapták.

17. kép: A Kaukázus mai térképe

Ugyancsak a Kis- és Nagy-Kaukázus közötti völgyben, de annak keleti, tágas síksággá kiszélesedő részén, illetve a hegyek közé is felkúszva találjuk ma Azerbajdzsánt. A török népek körébe tartozó azeriek azonban csak a XIII. században szállták meg e területet, előtte hosszú évszázadokon át itt egy Albánia nevű királyság létezett, amelyről a továbbiakban még lesz szó.

⁵⁵ Kolchis az ókori görögök által is ismert vidék, legendáikban az Aranygyapjú földjeként emlegették

⁵⁶ Csupán névazonosságról van szó az Ibériai-, más néven Pirreneusi-félszigettel

A Nagy-Kaukázus északi lejtőin ma sok kis köztársaságot találunk Oroszország részeként.⁵⁷ Ezek jellemzően kicsi, néhány százezer fős területegységek. Nyugatról kelet felé haladva Adige, Karacsáj-Cserkesz Köztársaság, Balkar-Kabard Köztársaság, Észak-Oszétia, Ingus Köztársaság, Csecsenföld, és végül a Kaszpi-tenger mellékén Dagesztán. Grúziában még három autonóm terület található, Abházia, Dél-Oszétia és Adzsaria. A nemzetiségek száma azonban ennél is sokkal több, kiváltképpen Dagesztán soknemzetiségű térség. A Kaukázus északi lejtőin az ókorban és kora-középkorban a hunok éltek, az ő országukat nevezték görögül Szkítiának.

A hunokról tudjuk, hogy a magyarság mindig testvérnépének tekintette őket, a Csodaszarvas-monda is erről szól. Amúgy a honfoglaló magyarokat egyetlen más nép sem magyarnak, hanem a hunnak (hungarusz, ungarn, uher, venger) neveztet el, - vajon miért?

Mint fentebb már említést nyert, Bendefy László kutatásai szerint a hunok egyik csoportja (törzse?) avagy testvérnépe, a magyarok a Kuma-folyó mentén éltek. De nemcsak a Magyar (Megyer) törzs, hanem más rokonaink neve is felbukkan az Észak-Kaukázusban. A honfoglalóinkkal együtt érkező, és ősgesztáinkban is szereplő kabarok neve a Balkar-Kabard Köztársaság nevében szerepel. Az avarok egy kisebb csoportja ma is él Dagesztán nyugati részén. Velük határos nyugatról a Csecsenföld. Elgondolkoztató, hogy a kínaiak az eredetileg Baktriában (ma Afganisztán) élt avarokat zsuan-zsuanoknak nevezték. Vajon a csecsen népnév nem vezethető vissza a zsuan-zsuan-ra? Odább a cserkeszek neve emlékeztet Kér és Keszi törzseinkre. Kürt nevű honfoglaló törzsünk nevére hasonlít Grúziában a Tbiliszi környékén egykor fekvő Kartli tartomány neve. Jenő törzs neve a kaukázusban élt „tjanét” nép⁵⁸ (törzs?) nevében fedezhető fel. Az oszét nép neve esetlegesen kapcsolatba hozható a székelyekkel, de Eszék városunkkal még valószínűbben. Az abházok és az Árpád-kori híres Aba-nemzetség lehetséges kapcsolatát már mások is felvetették. Végül a szabírokról is érdemes szót ejteni. Egykor a hunoktól és kazároktól nyugatra

⁵⁷ A kaukázusi népek sokat harcoltak a függetlenségükért: az ókorban a perzsa, majd a római, a középkorban a bizánci, az arab, majd a török és tatár hódító törekvések ellen. Az orosz expanzió a XIX. század folyamán zajlott le. A közelmúltban 1988-93 között Karabah függetlenségi háborúja; 1994-96 között az első, 1999-2001 között a második csecsen szabadságharc; 2008-ban Dél-Oszétia függetlenségi harca orosz támogatással Grúzia ellen; Dagesztánban állandósult belső zavargások, stb.

⁵⁸ Bendefy László i.m. 425. o.

élő, a hunokkal rokon nép volt, egyesek a kazárokkal, mások a magyarokkal is egynek veszik őket. A kalandozó magyarok követe, Bulcsú vezér Bíborbanszületett Konstantin bizánci császár udvarában - ahol egyébként türköknek nézték a magyarokat - önmagát „szabartoi aszfaloi”-ként⁵⁹ mutatta be. A szabír nép emlékét is számos községünk őrzi: Zobor (Nyitra), Zabar (Nógrád), Zalaszarab (Zala), Székelyszabar (Baranya), Szápár (Veszprém), Szapárfalu (Szolnok), Sobor (Győr). A kazárok nevét Kazár, Kozárd (Nógrád), Egyházaskozár, Kozármisleny, Nagykozár (Baranya) falunévek rejtik.

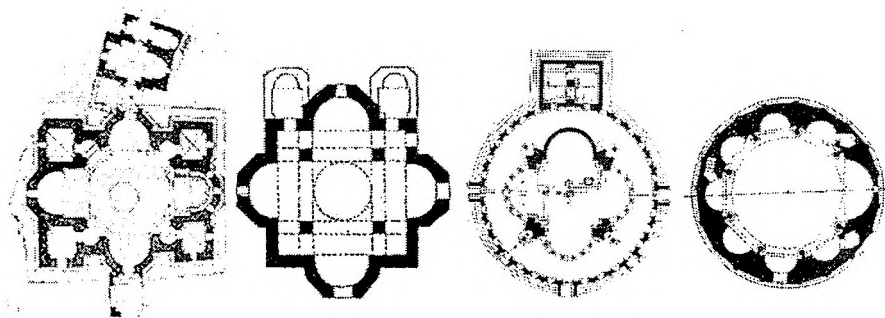
További érdekes párhuzamokat is találunk az ősi kaukázusi és a mai magyar helynevek között. A grúziai Poti nevű ősi fekete-tengeri kikötőváros neve a Pat településneveinkben számos helyen felbukkan: Pat, Pátró (Zala), Patca, Patalom, Patosfa (Somogy), Patapoklosi, Patacs (Baranya), Gyöngyöspata (Heves), Rábapatona (Győr), Pátroha (Szabolcs), stb. Még érdekesebb a Kaszpi-tenger partján fekvő dagesztáni ősi város, Derbent neve, mely Debrecen, Debrőd (Gömör), Feldebrő (Heves), Babosdöbréte (Zala), Döbrönte, Dabrony (Veszprém), Debercsény (Nógrád), Terebezd, Döbrög, Derementi (most puszták illetve elnéptelenedett középkori falu Somogyban), Döbrököz (Tolna), Töketerebes (Zemplén, ma Trebisov); a grúziai Kutaiszi város Guta, Káta; Egressi tartomány Eger, Egres; Abházia tartomány Aba, Abasár, Abaúj-; a Rioni-folyó a Rinya, Ronyva, Rima folyók; a Kubán-folyó a Koppány-patak; a Sulak-folyó Szulok (Somogy), Szalók (Zemplén), Abádszalók (Szolnok), Egerszalók (Heves), Nemesszalók (Veszprém); a Kura (Kürosz) a Körösök, az Arax (Arasz) a Maros, a Samour a Szamos nevében is felismerhető. A sort nem folytatjuk, de a kaukázusi és magyar földrajzi nevek szinkronjainak kutatása izgalmas játék lehet.

Az alábbiakban azt nézzük meg, hogy a Közép-Európát érthette-e a Kaukázus felől jövő keresztény jellegű kultúr-hatás. Tudjuk, hogy mind a hunok, mind az avarok, mind a honfoglaló magyarok kelet felől érkeztek, de egyiket sem tartják keresztényeknek. Azt ugyan elismerik, hogy a magyarság már a honfoglalás előtt is érintkezésbe kerülhetett keresztény kultúrával keleten, de azt kizárják, hogy keresztények lettek volna.

Pedig a kereszténység a Kaukázusban ősbibb, mint a keresztény Európa számos táján. Érdekes, hogy az apostolok legendái szerint a Kaukázus

⁵⁹ Ezt a történetet szinte minden honfoglaláskorral foglalkozó mű idézi. A „szabartoi aszfaloi”-t általában erős, vagy rendíthetetlen szabírok értelemben fordítják, azonban Ungváry Jenő tanulmánya (internet) szerint az aszfaloi inkább „független”-t jelent.

vidékét az apostolok közül három is felkereste. Szent Andrásról is megemlítik, hogy térített a szkíták között, bár működése nagyrészt Kisásziára és Görögországra irányult, ott is halt meg. Szent Bertalan a Kaukázus keleti vidékein térített, és Albaniban (ma Derbent) halt vértanúhalált. Földi maradványait sokáig Bachale (Baku?) örmény kolostorban őrizték. Szent Fülöp apostolról pedig úgy tudják, hogy húsz évig a szkíták között térített, de öreg korában Kisásziába ment és ott, Herapoliszban végezték ki.⁶⁰ Elgondolkodtató, hogy a római birodalom határain kívül élő vad szkíták, azaz hunok megtérítése miért volt ennyire fontos szempont az apostolok számára.

18. kép: Örmény és grúz centrális épületek, balról jobbra: 1. Dzsvári 586-605; Bagharan 624; Zvartnoc 641-653; Ani 1036.

Az apostolok legendáit lehet fenntartásokkal is kezelni, hiszen hosszú ideig csak szájhagyomány útján terjedtek. Azonban történelmi tény, hogy Örményországban már 301-ben, Grúziában 330-ban államvallássá vált a kereszténység.⁶¹ Az örmény és grúz építészetnek gazdag irodalma van. E kaukázusi keresztény építészet a kutatások szerint három forrásból táplálkozott: a kelet-római (bizánci), a szíriai kora-keresztény valamint a pártus (iráni) építészetből. Az ősi iráni építészet azért bír fokozott jelentőséggel, mivel a keleten egykor uralkodó zoroaszterianus vallás „tűztemplomai” egy helyileg kiérlelt különleges épülettípust képviseltek.

⁶⁰ Clemens Jöckle: Szentek lexikona (Dunakönyv K., 1994)

⁶¹ Az iszlám térhódításáig a római birodalom határaitól keletre gyorsan terjedt a kereszténység. Keresztény püspökségeket említenek pl. Mervben (ma Türkmenisztán), Garganiban (ma Irán), Heratban (ma Afganisztán) is.

Jellemzőjük a parabola-ívű kupolával fedett centrális tér (négyzet- vagy kör-alaprajzon). E vallás a kereszténység megjelenése előtt a Kaukázusban is jelen volt. Hatásának tudható be a kaukázusi templomépítészet bizáncitól eltérő rendkívül összefogott, expresszív tömegalakítása és a centrális terekhez való különös ragaszkodása, bár szükség esetén építettek hosszázás templomokat is.

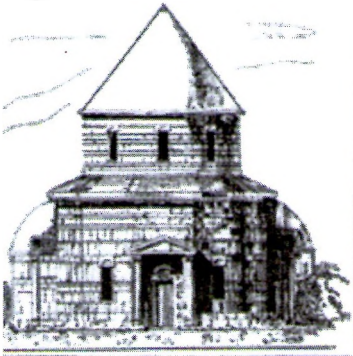
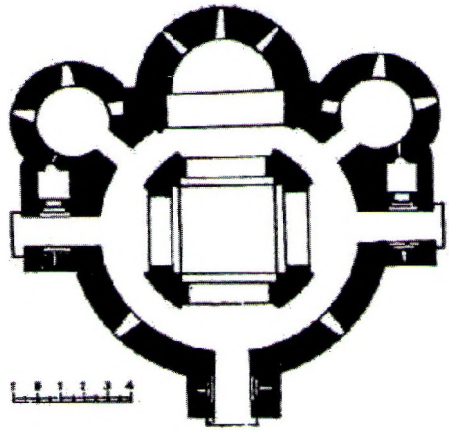
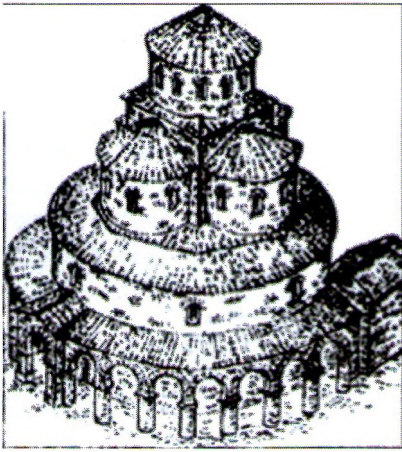

19. kép: Ősi iráni tűztemplomok: balra Darrehshahr, jobbra Iszfahán Atasgah

Grúzián és Örményországon kívül a fentebb már megemlített (Kaukázusi-)Albánia volt a harmadik a keresztény államok sorában, ahol a kereszténységet a IV. század elején felvették. A Római Birodalomban ugyan Constantínus milánói ediktuma 312-ben beszüntette a keresztények üldözését, azonban ott csak 380-tól tekinthető a kereszténység államvallásnak. Kaukázusi Albánia a IV. századtól a VIII. század végéig – az iszlám térhódításáig – keresztény királyság volt.

Kaukázusi Albánia szomszédos volt a tőle északra élő hunok országával, akikkel időnként szövetségben, időnként pedig harcban álltak. E nálunk alig ismert országról az interneten ma már elég sok információ fellelhető magyarul is.⁶² Kaukázusi Albánia érdekelt volt a szomszédos pogány hunok megtérítésében, hogy ezáltal tartósabb békében reménykedhessenek. Tudomásunk van róla, hogy ilyen megfontolásból küldtek térítő püspököket és papokat a hunok országába.

⁶² Z. Tóth Csaba: A kaukázusi Albánia és a sztyeppe népek (Internet - Tudós Virtus, Azerbajdzsán bp-i Nagykövetségén 2009. 11. 18-án elhangzott előadás)

Mabad

20. kép: Kaukázusi Albánia rotundái: 1. Lekit; 2. Mamrux; 3. Mabad

Emellett azt is tudjuk, hogy Kaukázusi Albániában előszeretettel építettek kör alaprajzú templomokat, melyek jóval egyszerűbbek, mint az örmény és grúz példák. Azerbajdzsán területéről ismerjük Lekit, Mamrux és

Mabad rotundáinak maradványait az V-VII. századból. Ledit és Mamrux összetettebb téralakítású, viszont Mabad alaprajza tökéletesen egyezik az általánosan elterjedt közép-európai rotundák alaprajzával. Az észak-kaukázusi népek nyilván az őket megtérítő kaukázusi albánoktól vették át a kerek templomok építészetét. Movses Daszuranci: A kaukázusi albánok történetében említi, hogy Zakariás rétor mytilenei szír püspök szerint hun nyelvre is lefordították az újszövetséget. 681 után Varaz-Trdat albán fejedelem keresztény hittérítőket küld a hunok közé. Iszrayel püspök társaival 682-ben érkezik a hunok fővárosába. Iszrael püspöknek sikerül elérnie, hogy Varacsánban (most Mahacska, Dagesztán fővárosa) Alp Ilutver hun király ledöntse a bálványokat és a már korábban is terjedő kereszténységet általánossá tegye.⁶³ A hunok egykori fővárosa, Varacsán neve Varsány nevű településeinknél köszön vissza (Varsány (Nógrád), Dunavarsány (Pest), Hontvarsány (Léva), Kisvarsány, Nagyvarsány (Szabolcs), Veszprémvarsány (Veszprém), Versend (Baranya), Varsád (Tolna); az albán király nevét Torda, míg a hun király nevét Alpár örzi.

Kérdés, hogy a kaukázusi keresztény építészet eljuthatott-e - és ha igen, miként - Közép-Európába? A Kárpát-medencébe a Kaukázus felől három nagyobb áttelepülési hullám zajlott le a történelem során, a hunok, az avarok, végül Árpád magyarjainak honfoglalása. Utóbbiak a kaukázusi építészet meghonosításáért azért nem lehetnek felelősek, mivel a régészek szerint a morvaországi rotundák építése korban megelőzte a magyarok honfoglalását.

Elvileg az V. században a keletről érkező hunok is találkozhattak már a kereszténységgel. Hogy keresztények lettek volna - akár részben is - nehéz lenne kijelenteni, de különös módon Attila 452-ben a pápa személyes megalázkodása és könyörgése hatására nem dülta fel Rómát. A hunok Pannoniát 432-ben szereztek meg, és Attila 453. évi halála után hagyták el. E két háborús évtized valószínűleg kevés lett volna egy új építészeti kultúra meghonosítására, ha egyáltalán a hunok rendelkeztek ilyesmivel.

A második hullámban keletről az avarok érkeztek a Kárpát-medencébe 568-ban. Az avarok őshazája a mai Afganisztán területén fekvő hajdani Baktriában volt. Az avarokat Baján kagán vezette a Duna völgyébe, és igen erős katonai potenciállal rendelkeztek. Pannóniáig tartó útjuk közben áthaladtak a Kaukázus északi előterén is. Valószínűleg itt jelentős számú kaukázusi (hun, alán, stb.) népcsoport is csatlakozott hozzájuk. A

⁶³ A tulipános kereszt nyomában (Barikád.hu)

népvándorláskori törzsszövetségek nem elsődlegesen etnikai, sokkal inkább katonai-politikai érdekszövetség alapon szerveződtek. Bár a törzsszövetségeket a vezető törzsek etnikumáról nevezték el hunoknak, avaroknak, kazároknak, magyaroknak, tatároknak, - sok népből, törzsből és nemzetségből verbuválódtak össze. Az avarok seregét is jelentős számú önként vagy kényszerből csatlakozott törzs alkothatta, és ezek között bizonyára voltak kaukázusi népek, így hunok és magyarok is. Azonban nem feltétlenül kell a Baján kagán⁶⁴ vezette VI. századi avar honfoglalókhöz kötnünk a kereszténység elterjesztését, ez történhetett a későbbiekben is, hiszen Árpád magyarjainak honfoglalásáig, sőt még azután is Délkelet-Európában a Kárpát-medencétől Etelközön és Levédián át a Kaukázusig szkíta-hun-magyar etnikumú népek éltek, akiken keresztül a diplomáciai, kereskedelmi és kulturális kapcsolatok oda-vissza akadálytalanul áramolhattak.

László Gyula szerint⁶⁵ 670 körül újabb, az avarokkal rokon népcsoport érkezett a Kárpát-medencébe, akik szerinte magyar nyelven beszéltek, és gyakorlatilag e nép leszármazottainak tekinthetjük magunkat. Feltűnt ugyanis neki, hogy az Árpád vezetésével 896-ban beözönlő honfoglalók szállásterületei a Kárpát-medence addig be nem népesített foltjait foglalták csak el.

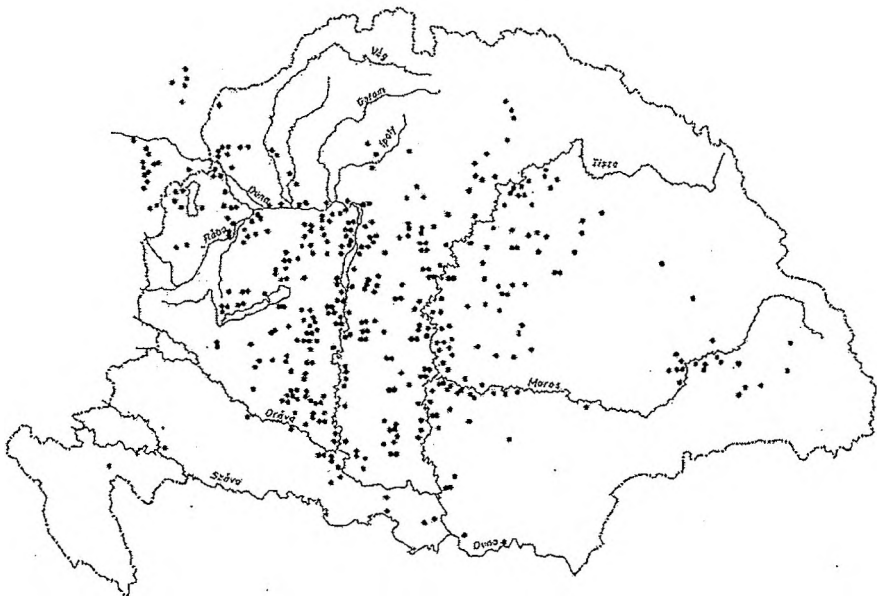
Az avarok évszázadokig nyugalomban éltek a Kárpát-medencében, de a szentté avatott Nagy Károly megirigyelte az avarok legendás kincseit és két rabló hadjáratot indított Pannóniába (791, 796). A hadjárat sikere után pedig a meghódított földet morva vazallusainak adta, megteremtve ezzel a tiszavirág-életű „Nagy-Morva Birodalom” alapjait.

Az avarok (az avar birodalomban élő népek) részbeni keresztény voltát már többen felvetették.⁶⁶ Ennek egyik bizonyítéka, hogy 822-ben az avarok is elküldték követeket Frankfurtba, a Jámbor Lajos császár által összehívott zsinatra. Avarok által épített templomokra azonban a régészek eddig még nem bukkantak, talán azért is, mert ennek lehetőségét az építészettörténet-tudomány eddig eleve kizárta.

⁶⁴ Baján kagán emlékéét őrzik Baja, Bajánsenye, Baj, Bajna, Bajót, Kunbaja, Nagybjom, Kisbjom, Biharnagybjom, Taktabaj helységnevek

⁶⁵ László Gyula: A „kettős honfoglalás” (Magvető K., 1978)

⁶⁶ L. Pallas Lexikon

21. kép: Avar régészeti lelőhelyek a történelmi Magyarország térképére vetítve

Az avarok Kárpát-medencében való elhelyezkedését a régészeti leletekből elég jól ismerjük. Az avar lelőhelyek által lefedett terület azonban nem egyezik meg a későbbi Magyar Királyság területével. Erdélyt például alig szállták meg, inkább csak a Maros völgyében mutatható ki a jelenlétük - valószínűleg a só- és arany-szállítási útvonal miatt. Továbbá nincsenek avar leletek a Felvidék magasabban fekvő részein sem. Ugyanakkor viszont nyugat felé az avarok benyomultak a Bécsi-medencébe⁶⁷ és a Morva-medencébe is. Az avarok körül szinte minden irányban szláv népeket találunk, akiket – különösen a déli szlávokat – minden bizonnyal az avarok telepítették le birodalmuk határainak védelmére. Az avarok uralma (politikai befolyása, szövetségi rendszere) állítólag a Balti-tengertől az Adriáig terjedt.⁶⁸

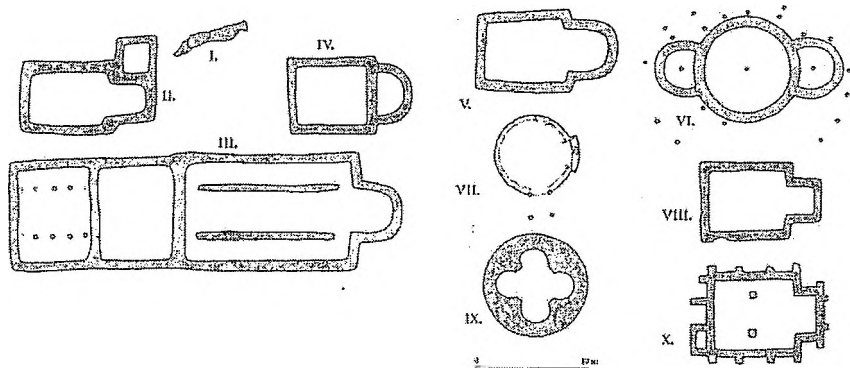
A Nagy Károly vezette frankok avarok elleni támadása a VIII-IX. sz. fordulóján a morvák árulása, átállása segítségével történt, a morvák ezért szép tartományt kaptak jutalmul a frankoktól: a mai Morvaországon kívül a

⁶⁷ Bécs városa – latin neve Vindobona volt - nevét feltehetően az avaroktól nyerte.

⁶⁸ L. Pallas Lexikon

Felvidék nyugati részét és a Dunántúl nagy részét is uralmuk alá hajthatták. A régészeti kutatások szerint fejedelmi központjuk a mai Csehország legdélebbi csücskében fekvő Mikulčice falu mellett, a Morva-folyó egyik hajdani szigetén feltárt, máig ismeretlen nevű település volt.⁶⁹

E morva fővárosban tíz templom között három rotundát is találtak a régészek, egy további pedig ettől északra, Staré Městoban. Staré Město pedig Uherské Hradište (Magyarvár) nevű város peremén fekszik.⁷⁰

22. kép: A hajdani morva főváros régészetileg feltárt templomai

Nemrég egy újabb rotunda-alapfalat tártak fel Mikulčicétől nyugatra, Pohanskoban. E rotundákat a közép-európai rotundák legkorábbi megjelenésének tekintik és egyúttal a morvák alkotásának tartják. Sőt azt is kikövetkeztették, hogy 863-865 táján épülhettek, ugyanis a morvákat megtérítő Cirill és Method működése erre az időre tehető, és szerintük ők taníthatták meg a morvákat a körtemplomok építésére.⁷¹ Arra persze nincs magyarázat, hogy e két derék bizánci származású misszionárius miért éppen kaukázusi mintájú körtemplomok építésére buzdította a népet. További furcsaság, hogy az addig kőépítéssel nem is rendelkező morvák hogyan voltak képesek néhány év alatt a rotundák több típusváltozatát – köztük a már bonyolultnak minősülő, belül négykaréjos rotundát is feltalálni,

⁶⁹ A mintegy tucat templommal rendelkező egykori morva főváros régészeti parkja most Csehország egyik nemzeti emlékhelye

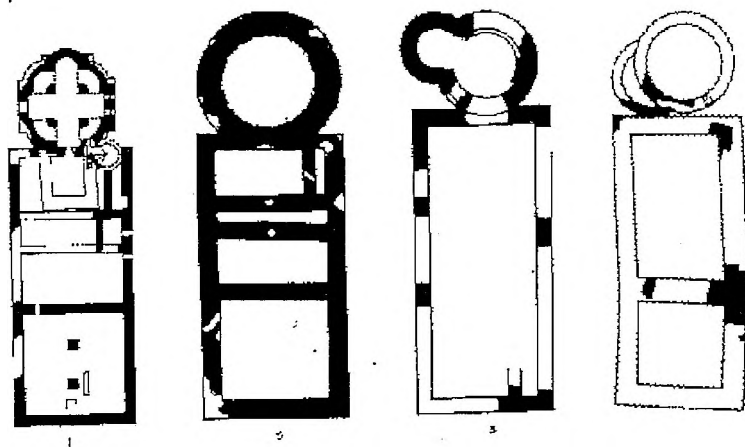
⁷⁰ Morvaország e vidékén több magyarokra utaló településnevet találunk: Uherské Hradište (Magyarvár), Uherský Brod (Magyarrév), Uherský Ostroh (Magyarsziget).

⁷¹ G.-Molnár Vera i.m. 19-22. o.

amelyhez keleten sokszáz éves építészeti fejlődésre volt szükség. Arra pedig a formai eltéréseket látva kár is lenne szót vesztegetni, hogy e morva rotundák előképeként szolgálhatott-e Aachen.

Véleményem szerint az avarokkal együtt keletről jött keresztény népek hozhatták magukkal a kaukázusi jellegű templomok építését a Kárpát-medencébe, és mivel Mikulčice környéke a frankok hódítása előtt egyértelműen avar terület volt, arra következtethetünk, hogy az avarok honosították a rotundák építészetét Morvaországban, és a legkorábbi morva rotundák valójában avar templomok vagy mauzóleumok lehettek. Utóbbit a morva fővároson belüli periférikus fekvésük is valószínűsíti.

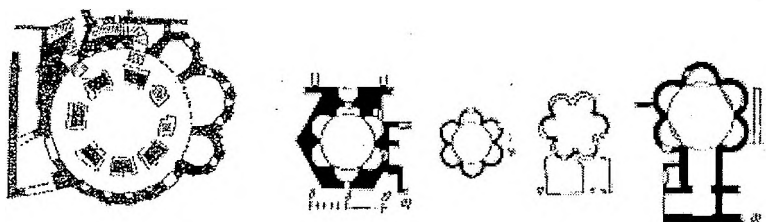
A cseh rotunda-építészet elterjedésében valóban szerepet játszhatott az a körülmény, hogy Borivoj cseh királyt Morvaországban keresztelték meg, és innen vihetett magával cseh földre morva és netán avar építőmestereket.⁷² Az első cseh rotunda nem is Prágában, hanem Levy Hradecben épült még a IX. század végén – e körülmény is ellene mond az aacheni eredet-elméletnek, hiszen nem a legfőbb uralkodói reprezentáció célját szolgálta.

23. kép: Lengyel rotundák

⁷² G.-Molnár Vera i. m. 22-24. o.

A lengyel rotundák – különösen a legkorábbiak⁷³ – jellemzően várkapornaként, palotával összeépítve létesültek. Alaprajzuk is esetenként összetettebb, mint a cseheké. Azonban az az állítás, hogy a lengyel fejedelmek is német politikai kapcsolataik révén Aachent utánózták volna – elfogadhatatlan. A legrégebbi ismert lengyel rotunda a IX. sz. végéről ugyanis nem Krakóban vagy Gnieznoban, hanem a német határtól a lehető legtávolabb fekvő galíciai Przemyslben található. Viszont Dél-Lengyelország területe szintén avar politikai és kulturális befolyás alatt állott a VII-VIII. században.

24. kép: Dalmáciai centrális templomok. (1. Zára, San Donato; 2. Zára, dómbaptisztérium; 3. Split; 4. Brnaze; 5. Zára, Sv. Orsola)

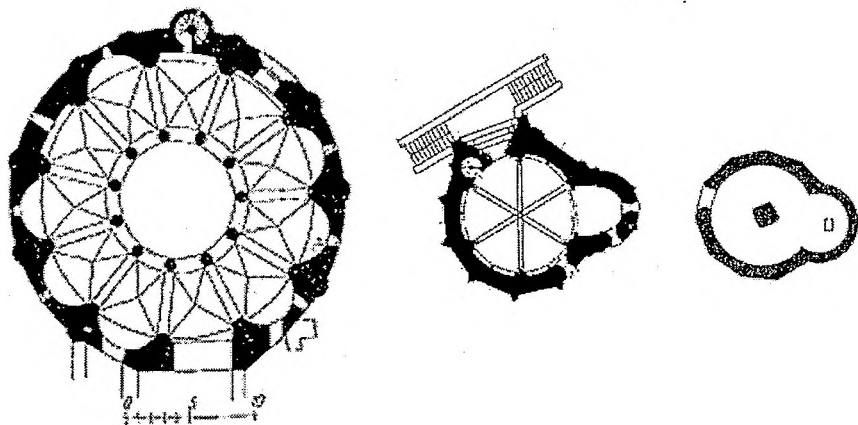
A dalmáciai rotundák is tartogatnak még kutatnivalót. Ismert emlékeik száma kisebb, és elterjedésük is csak Zára-Split környékére korlátozódik.⁷⁴ G.-Molnár Vera szerint nincs közük a közép-európai rotunda-építészethez. Megjelenésüket a zárai San Donato megépítésével a IX. sz. elejére datálják, melynek előképét a ravennai San Vitaléban és a bizánci építészetben látják. Mondani se kell, hogy a San Vitale építészeti formája teljesen más, mint a San Donato kialakítása, a bizánci építészet pedig nem kedveli a rotundákat. Viszont az avarok birodalma az Adriáig is lenyúlt. Már Csemegi József is felfigyelt a dalmáciai centrális templomok között előforduló hatkaréjos megoldásokra, de kaukázusi származásukat, vagy a Kiszombor-Karcsa-Gerény csoporttal való rokonságukat óvakodott kijelenteni, főleg mivel a zárai Sv. Orsola, továbbá a spliti és a brnazi emlékek nem kör-alaprajzba

⁷³ Przemysl, Giecz, Ostrów Lednicki, Krakko

⁷⁴ Csemegi József i. m.; illetve Guzsik Tamás: Beszélő kövek c. tanulmányában „Zára, Prodrazi, Trogir, Brnazi, stb.” településeket említi. Brnazi szerintem helyesen Brnaze (Splittől ÉK-re), Prodrazi pedig talán Brodarica (Sibeniktől DK-re)

foglalt, hanem kívül-belül hatkaréjos építmények, a zárai dómbaptisztérium pedig hatszögű külső keretezésű.⁷⁵

Egyébként a kívül sokszögű, belül kerek hajóval rendelkező rotundák nem ismeretlenek a magyar emlékanyagban sem: lásd Hidegség és Dejte négyzetbe, vagy Környe-Avas tizenegy-szögbe foglalt rotundáját. Geometriai okokból a 11-szögű szerkesztés igen ritka jelenség, a középkori számmisztikára tekintettel azonban alkalmazása nem lehet véletlen, ennek is fontos jelentése lehet. Vélhetően az apostolokra történik itt utalás, de az áruló Júdásra tekintettel a hűséges apostolok „korrigált” létszáma tizenegy. 11-szögű szerkesztésre példa az osztrák Tulln és a francia Neuvy is.

25. kép: Példák tizenegyszögű szerkesztésre: balról jobbra Neuvy, Tulln, Környe-Avas

Ugyancsak érdemes lenne a Bolgár-ország egykori fővárosában, Preszlavban a X. sz. elején épített, 12 belső falfülkés kör alakú Aranytemplom közép-európai rotundákkal való analógiáit⁷⁶ vizsgálni. A preszlavi Aranytemplom keletkezését mindaddig bizánci építészeti hatásokkal magyarázták, holott mint már említettük, Bizáncban nem divott a rotunda-építészet.

⁷⁵ Csemegi József i. m.

⁷⁶ Nálunk Kisbényben és a XIX. századi leírásból ismert Apostagon tudunk 12 belső falfülkés, illetve karéjos rotundáról

Magyarország rotundáinak eredetét Gervers-Molnár Vera Szent Adalbert püspök 995. évi esztergomi látogatásával hozza kapcsolatba, miután itt az Aachennel való összefüggés szerinte is gyenge lábakon állt. A magyar rotundák (egy részük ma Szlovákia, Románia, Ukrajna, Szerbia, Horvátország illetve Ausztia területéhez tartozik) azért is érdekesekek, mivel nálunk vannak a legtöbben (kb. 130-150 db ismert), azaz statisztikai valószínűsége is annak lenne, hogy innen sugárzott szét ez az építészeti technika. Ráadásul itt állt fenn több évszázadon keresztül az avar birodalom, amelynek keletről jött népei igenis hozhattak magukkal ilyen kultúrát. Szakirodalmunk viszont a legkorábbi rotundáink (Esztergom, Veszprém, Fehérvár) datálását is a 900-as évek végére, Géza fejedelem megkeresztelkedése utánra engedi csak tenni. Bár avar kőépítészetről nincs adatunk, erre mégis közvetett bizonyítéknak tekinthető pl. a zselicszentjakabi bencés apátság 1061. évi alapítólevele, melyben az itteni hegyen már meglévő bazilikát „szerfölyött réginek és elhagyottnak” nevezik. Egy Géza fejedelem, illetve Szent István kori templomról ezt aligha mondták volna.⁷⁷

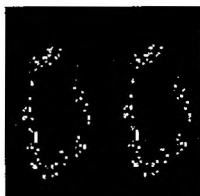
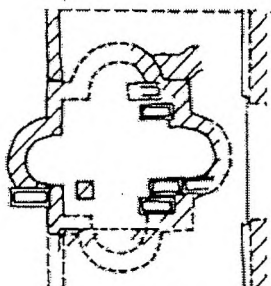
A magyar rotundák másik jellegzetessége, hogy túlnyomó többségük falusi plébániatemplom, úgy fest, mintha a nép legelemibb építészeti kultúrájához tartozna. A jelenséget a kutatók persze másként látják: szerintük a fejedelmi udvarban folytatott építészet előbb a főúri birtokokon talált követőkre, majd így terjedt el tovább a falusi templomépítészetben.⁷⁸ Ezt az elméletet annak ellenére is hirdetik, hogy Magyarországon kerek főúri várkapolnáról szinte nincs is adatunk.

További üzeneteket hordoznak a kereszt alakzatú négykaréjos emlékek. Mint láttuk, Prága legjelentősebb X. századi temploma egy kereszt alakban négy apszissal bővített rotunda volt. Azonban a lengyel fejedelmi udvarokban, Krakkóban és Gnieznoban is álltak négykaréjos kereszt alakú templomok, sőt a magyarok első fővárosában, Székesfehérváron is. A négykaréjos kereszt alaprajz pedig a körtemplomoknál is jobban utal a kaukázusi építészetre, e bonyolultabb térforma nem véletlenül a fontosabb hatalmi központokban jelenik meg. Igaz, hogy Magyarország e téren annyiban kivétel, hogy négykaréjos templomok más, nem központi területekről is bő választékban ismertek: a Székelyföldön Kézdiszentlélek, Székelyudvarhely, Gyergyószentmiklós, a Maros mentén Guraszáda, az

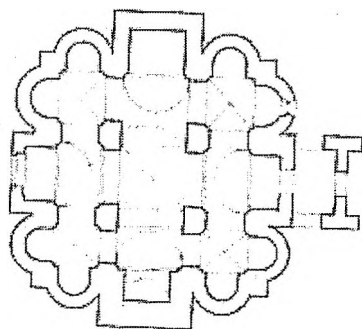
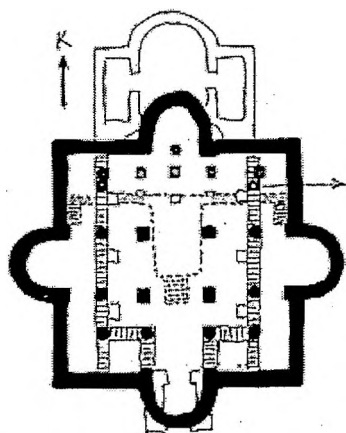
⁷⁷ Zádor Mihály: Kaposvár (Műszaki K., 1964) 30. o.

⁷⁸ G.-Molnár V. i. m. 31. o.

Alföldön Debrecen-Bánk, Nagykőrös-Ludas, a Dunántúlon Ják, Pápóc és Bajna.⁷⁹

26. kép: Négykaréjos templomok (Székesfehérvár illetve Székelyudvarhely)

Erős falú templom	Atrium
Rozsokővel építve	Banké ajtó
A nemzeti Kőrös-Ludas közönségének helye	

27. kép: Kilenc osztatú terű centrális templomok (Feldebrő, ill. Szekszárd)

⁷⁹ Guraszáda eredetileg K-Ny irányban nyújtott négykaréjos templom volt, Nagykőrös-Ludaspusztán pedig a prágai Sv. Vítchez hasonló négy karéjjal bővített rotunda került elő.

A négykaréjos templomoknál is bonyolultabb, kilenc-osztatú térrendszere van a feldebrői és a szekszárdi templomoknak, melyeket az építészettörténet-írásunk a X-XI. századra datál, pedig akár sokkal korábban is épülhettek.

A rotundák kormeghatározása is érdekes kérdés. Építésükre vonatkozólag írásos adatok nincsenek, így – hacsak a régész nem talál az alapfalak alatt kormeghatározó pénzérmét, akkor történelmileg ismert adatokhoz (gyakran a nyugati kereszténység felvételének időpontjához) viszonyítottan próbálják behatárolni az emlékek korát. Azt, hogy Közép-Európában már ezt megelőzően keleti típusú keresztény építészeti létezhettek, a jelek szerint számításba sem jöhet.

Karnerek

Eddig csak a földrajzi értelemben vett Közép-Európára koncentráltunk, ideje, hogy nyugat felé is kitekintsünk. Ausztriában nagy számban fordulnak elő a közép-európai rotundákhoz méretben és formában nagyon hasonló középkori centrális építmények, úgynevezett csontházak (németül *karnere*, latinul *ossarium*). Ezeket az építészettörténet-írás az osztrák építészeti önálló fejlődési produktumának tekinti, és kisugárzásuknak tartja a nyugat-magyarországi illetve csehországi kisebb számban felbukkanó hasonló rendeltetésű építményeket (Sopron, Szentmargitbánya, Selmezbánya, Körmöcbánya, Szokolca, stb.).

28. kép: Jellemző osztrák karnerek
(Glantschach, Globasnitz, Friedersbach, Mauthausen)

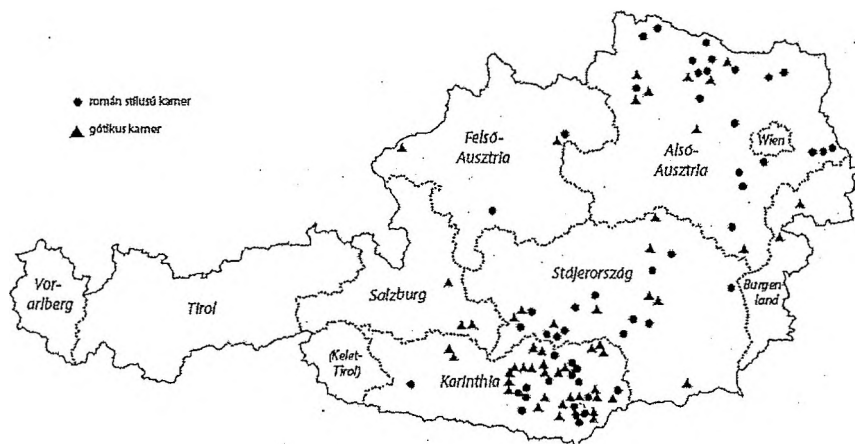
A karnere sajátos középkori építménytípus. Jellemzően kétszintes kialakításúak, ahol az alsó szint a temetőből előkerült régi embercsontok

elhelyezésére szolgál, míg a felső szint egy kisméretű kápolna. Ausztriában ilyen karnerek építése az egész középkor folyamán szokásban volt. Jelentős részük centrális, ezen belül is kör alaprajzú, bár hosszházias elrendezésű karnerek is nagyszámban ismeretesek.

A karnerek építészetét Wolfgang Westerhoff⁸⁰ dolgozta fel. Miután Westerhoff nem kifejezetten a rotundákat, illetve a centrális épületeket mérte fel, hanem minden csontház-funkciójú épületet, így könyvében bőven akadnak hosszházias elrendezésű kápolnák is, sőt nemcsak középkori, hanem barokk épületeket is bemutat. Könyvében azonban 104 db centrális alaprajzú – kör-alakú, illetve sokszögű - karnert ismertet. Westerhoff arra is felfigyelt, hogy a románkori karnerek építési technikájuk alapján két csoportba sorolhatók: egyik csoportot a ciklop- vagy törtkőből rakott falazatú, a másikba a faragott kváderkő falazatú karnereket sorolta. A markánsan eltérő kétféle építéstechnikából viszont akár kétféle eredetű építési kultúrára is következtethetünk.

A karnerek származtatásának kérdése akkor válik igazán izgalmassá, ha térképre vetítjük a centrális karnerek elhelyezkedését. (Westerhoff ezt elmulasztotta.) A térképről rögtön kitűnik, hogy a centrális karnerek elterjedése Ausztrián belül korántsem egyenletes. Karintiában a legsűrűbb, emellett még Alsó-Ausztriában és Stájerországban fordul elő nagy számban, míg a többi, nyugatabbra fekvő tartományokban egyáltalán nem, vagy csak alig ismert építményfajta. Mire következtethetünk ebből? Először is arra, hogy ez az építményfajta valószínűleg nem nyugat felől, Svájcból vagy Németországból érkezett Ausztriába, de az itáliai eredetet is nyugodtan kizárhatjuk. A centrális karnerek vagy egy önálló helyi építészeti fejlődés eredményei, vagy még valószínűbben rokonságban állnak Közép-Európa rotundáival. Megjegyzendő, hogy Westerhoff szerint az osztrák karnerek előképe a közép-németországi Fulda kétszintes centrális temploma, ugyanakkor sem Aachent, sem a közép-európai rotundákat nem említi lehetséges előzményként. Jellemző Közép-Európa politikai, etnikai, nyelvi és kutúrális megosztottságára, hogy kölcsönösen mennyire nem ismerjük egymás kultúráját, ami a történelemben való tisztánlátásunkat is elhomályosítja.

⁸⁰ Wolfgang Westwrhoff: Karner in Österreich und Südtirol (Verlag Niederösterreiches Pressehaus St. Pölten-Wien, 1989)

29. kép: A centrális karnerek elhelyezkedése Ausztriában

Pedig a karnerek és a rotundák hasonlósága szembeötlő, a legtöbb karner ugyanis tipikus rotunda-alaprajzot mutat. A kereszténység kezdeti időszakában aligha tarthatták fontosnak csontházak építését, erre csak bizonyos anyagi fejlettség elérése után kerülhetett sor – de templomokra már a kereszténység megjelenésekor is szükség volt. A csontházak valószínűleg úgy jöttek létre, hogy a kisméretű kerek templomaikat a falusi közösségek kinőtték, és nagyobbakat építettek, a régi templomot viszont kegyeleti okokból nem bontották el. Miután a középkorban a templomok körül temetkeztek, a régi templomok temetőkápolnákká illetve csontházakká váltak. A szokás elterjedésével később persze már célirányosan is építhettek a templomok mellé karnereket. Azt, hogy a csontházak eredetileg templomok lehettek, jól bizonyítja szabályos kápolna-alaprajzuk, ugyanis szinte minden karner – az egy- és kétszintesek egyaránt – hajóval és szentély-apszissal is rendelkezik. Ha kizárólag a csontok tárolására találták volna fel a karnereket, úgy szükségtelen lett volna egy ilyen csontkamrát szentéllyel ellátni.

Vajon honnan terjedt el a legkorábbi kerek templomok divatja Ausztriában? Mint tudjuk, az Avar-birodalom nem teljesen a későbbi Magyarország területén feküdt, az avarok szállásterületéhez tartozott a Bécsi-medence is. Az avarok érdekszféráját azonban még kiegészítették a fennhatóságuk alatt álló – főként szláv - **segédnépek** is, akik nyugat felé a

mai Stájerország, Karintia és Krajna (Szlovénia) területét is benépesítették. Tudjuk, hogy Karintia eredeti népessége, a karantánok szlávok voltak, és Stájerországot csak 1278-ban, Karintiát pedig csak 1335-ben kebelezték be a Habsburgok. Stájerország ezt megelőzően a Magyar Királyság érdekszférájához tartozott. Stájerország és Karintia vízrajzilag is a Kárpát-medence része, más irányokban az Alpok magas hegyláncai elzárják a tartományokat. Ezen avarok és szlávok által lakott területen a legkorábbi keresztény templomok ugyanolyan rotundák lehettek, mint a Kárpát-medence többi részén.

Kaukázusi hatások nyugaton

Nyugat-Európában is elvértve felbukkannak a közép-európai rotundákhoz, illetve a kaukázusi építészethez hasonlatos építmények. Franciaország közepén, a Loire mentén áll Germigny-des-Prés kilencosztatú terű, négy oldalon oldalkaréjokkal bővített 806-ban épült különös temploma. A kaukázusi építészethez való hasonlósága feltűnő, de az összefüggések nem ismertek.

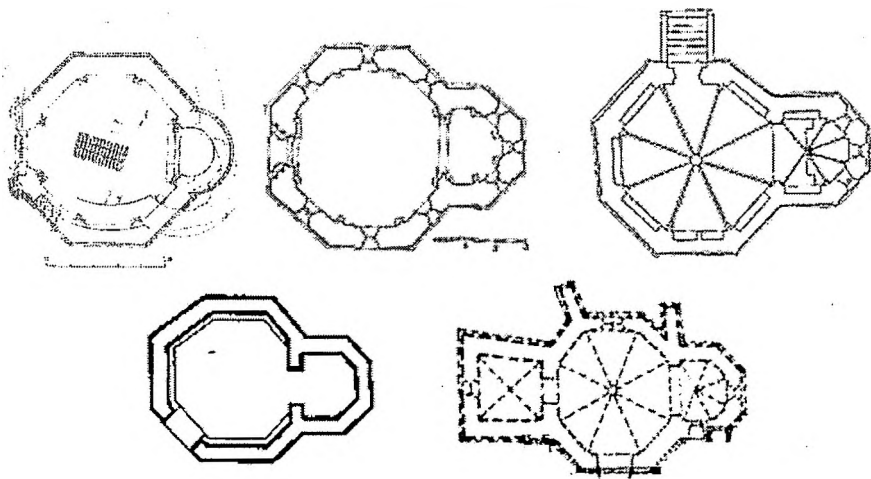
A közép-európai rotundákkal szoros formai kapcsolatban álló néhány nyugat-európai példát is ismerünk. Ezek jellemzően egyszerű kör alakú hajóval és patkó alakú szentéllyel rendelkeznek, de az emlékek szórványosan állnak, köztük esetleg fennálló leszármazási kapcsolatok nem ismertek. Ilyen rotunda található pl. Szlovéniában (Mokronog); Észak-Olaszországban Brescia (San Faustino, VII. sz.), Bergamo (Santa Croce, XI. sz.), Venzone; Németországban Dreihausen (VIII-IX. sz., Hessen), illetve Groitzsch-Wiprechtsburg (1080 körül, Sachsen). A Brit-szigetek legészakibb részén, az Orkney-szigeten egy Orphir nevű 1000 táján épített klasszikus rotunda áll. Megemlíthetők még a Spanyolország északkeleti részén lévő Cervera valamint Pobla de Lillet kerek templomai (XI. sz. eleje), vagy a dél-svédországi Agnestad 1100 körüli, és a dél-norvégiai Tonsberg 1191-ben épült rotundája.

Ezek vizsgálata még sok érdekes kérdést felvet. Vagy elfogadjuk, hogy a keresztény templomépítészet kialakulásának kezdeti stádiumában minden nép ösztönösen feltalálhatta a nem különösebben bonyolult rotunda-formát, vagy elhiszük azt a mesét, hogy ezen egyszerű építmények a Rómában, Ravennában, Aachenben stb. található nagyszerű templomok végletesen leegyszerűsített követői; vagy keresünk, és netán találunk is szálakat a kora középkorban a közép-európai kultúra nyugat felé történt kisugárzásaira. Azt például tudjuk, hogy egy Theodor nevű keresztény avar kagán letelepedési

engedélyért folyamodott 805-ben Nagy Károlyhoz. Ez, vagy az ehhez hasonló áttelepülések során avar népelemek kerülhettek Nyugat-Európa távolabbi vidékére is. Továbbá azon építőműhelyek⁸¹, amelyek Közép-Európa több száz jelentős templomát tető alá hozták, elvándorolhattak nyugatabbra is új munkák reményében.

A rotunda-építészet alkonya

A román korban népszerű körtemplomok építésének divatja a gótika terjedésével nálunk is leáldozott, a korai gótikában még építettek néhány sokszög-alaprajzú „rotundát”, ilyen pl. a veszprémi Szent György kápolna XIII. század első felében történt átépítése; a IV. Béla által a tatárjárás után alapított Zágráb melletti medvedgrádi Szent Fülöp és Jakab kápolna; vagy a XIII. század második felében emelt soproni Szent Jakab templom.

30. kép: Nyolcszögű, kora-gótikus „rotundák”: 1. Veszprém; 2. Zágráb; 3. Sopron; 4. Zselicszentjakab; Nyírbátor

⁸¹ Nyilván túlzás a középkor virágzó szakaszában létező építőműhelyekhez hasonlítani a VIII-X. századi templom-építőket, szervezett építőközösségek nélkül azonban olyan alkotások, mint Feldebrő, Szekszárd, Krakkó, stb., nem jöhettek volna létre.

Ide sorolandó továbbá a zselicszentjakabi⁸² kápolna, Podolin temetőkápolnája, Nyírbátor Szent György temploma. Az osztrák karnerek hatása érezhető a Sopron közeli Szentmargitbánya különös – hatszögletű alaprajzú, XIV. századi csontházánál. A sokszögű „rotundák” körébe sorolható legkésőbbi emlék az oktagonális alaprajzú szakolcai Szent Anna kápolna a XV. század első feléből már a támpilléres érett gótikát képviseli. A gótika egyébként sem kedvelte a centrális téralakítást, azt a XV. század folyamán újra fel kellett fedezniük az itáliai reneszánsz építészeknek, de a reneszánsz centrális épületek előképei már nem a középkori rotundák voltak.

Ismeretlen rotundák nyomában

A már ismerteken kívül további álló rotundák felbukkanására ma már nemigen számíthatunk, bár egyik-másik középkori eredetű templomunk félköríves szentélyfala még okozhat pozitív meglepetéseket, mint pl. Herencsény (Nógrád), azonban a régészek még sok körtemplom alapjaira rábukkanhatnak. Az utóbbi években is számos rotunda alapfala került elő, amelyekről G.-Molnár Vera még nem tudhatott (Debrecen-Bánk, Eger, Abasár, Baj-Kovácsi, Vasvár, Nádasd, Nagyatád-Bodvica, stb.).

G.-Molnár Vera ismertetett egy módszert körtemplomok bizonyítására ásátás nélkül is: a középkorban gyakori „Kerekegyháza” településnevek ugyanis egykori kerek templomok létének beszédes bizonyítékai. Kutatása esetleg még kiegészíthető más „kerek” nevű településekkel is, ahol ugyan bizonyosságról nem beszélhetünk, de egykori körtemplom elvi lehetősége felmerül. Ugyan mi más „kerek” névadó lehetett még a faluban?

Csipkerek (Vas m.)

Kereki (Somogy m.)

Kerekgede (Gömör és Kishont vm., most Szlovákia)

Kerekharaszt (Heves m., Hatvanhoz csatolva)

Kerekhegy (Máramaros vm., most Ukrajna)

Kerekikál (Veszprém m., Kővágóörs területén)

Kereknye (Ung vm., most Ukrajna)

Kerekrét (Sáros vm., most Szlovákia)

Kerékteleki (Komárom-Esztergom m.)

Méhkerék (Békés m.)

⁸² Zselicszentjakab kápolnáját a kutatók a XIV. sz. második felére datálják, formája – az analógiák alapján – viszont egy évszázaddal korábbra valószínűsíti az építését.

Monyorókerék (Vas vm, most Burgenland)
Nagybecskerek (Torontál vm., most Vajdaság)
Nagykerek (Hajdú-Bihar m.)

Bár Kerekikál falu középkori hosszhajós templomának romja ma is áll, még itt is felbukkanhat egy korábbi rotunda.

További kerek templomokra is ráakadhatunk némi szerencsével. Öskü (Veszprém m.) ma is épségben álló rotundáját az újkorban sokáig a törökök alkotásának vélték. A templom XVIII. századi turbánszerű lefedése is hozzájárulhatott e hiedelemhez. Pedig az építészettörténészek már a XIX. század végén felismerték, hogy itt nem török templomról van szó, megállapításuk mégsem ment át a köztudatba, a faluban még ma is a „Mecset utca” vezet a különleges hangulatú műemlékhez. Némiképpen hasonló jelenséggel állunk szemben a pincefalujáról híres Baranya megyei Palkonyán. A község krónikája szerint⁸³ itt a hódoltság után egy török templom állt, amit állaga miatt a XIX. század elején lebontottak, és helyére a ma is álló kör alakú klasszicista templomot építették. Miután a falu az adóösszeírások szerint már a XVI. században elnéptelenedett, és nincs adat arra, hogy a törökök itt a későbbiekben berendezkedtek volna, török templom építésének valószínűsége igen csekély. Ugyanis a hódoltság másfél évszázada alatt a muzulmánok szinte kizárólag csak megerősített várakban illetve azok tövében, úgynevezett „külső-várakban” laktak. Török erődítményről Palkonyán nem tudunk, így dzsámi létezése sem valószínű. Sokkal hihetőbb, hogy itt is egy kora-középkori kerek templom állott, amit a XVIII. századi sváb betelepülők szokatlan formája miatt török építménynek gondoltak.

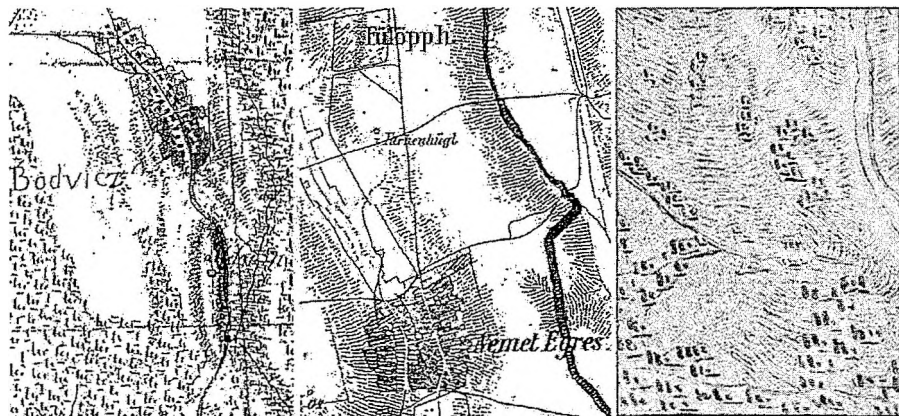
A Nagyatád melletti Boda (az újkorban Bodvica) falu középkori templomát egy XVIII. sz. eleji canonica visitacio rotundaként említi. Az 1784. évi I. katonai felmérés térképén egy kis kör jelzi a középkori templomot „alt Tourn” (régii torony) felirattal. A közelmúltban egy régészeti ásatással sikerült Somogy megye egyetlen igazi rotundájának alapfalait megtalálni. A katonai térképek tanulmányozása azonban további rotundákhoz is elvezethet. Ugyancsak az I. katonai felmérés retusált térképén⁸⁴ Somogyvártól keletre egy kereszttel ellátott kör alakú jel utal a mezőben egy vélhetően középkori templomromra, melynek azóta nyoma

⁸³ Forrás: Internet

⁸⁴ A retusált katonai térképek megbízhatósága sajnos nem száz százalékos

veszett. A középkorban e tájon Tepej (most Tepenye dülönév jelzi) nevű falu állott, melynek plébániája is volt a pápai tizedjegyzék szerint.

Somogyegres községet németek telepítették újra a XVIII. században. A II. katonai felmérés térképén a falutól északra kb. egy km-re egy kis kör alakú jel látszik, „Turkenhügl” (Török-halom) felirattal. Gyanús, hogy itt egy kör alakú épület-maradványt jelzett a térképész. Török település, illetve török dzsámi itt ugyanúgy valószínűtlen, mint Palkonyán vagy Ösküben. Feltehetően itt is egy középkori rotunda falmaradványait örököltette meg az utókor számára a földmérő.

31. kép: Somogy megyei rotundák jelölése katonai térképeken
(1. Nagyatád-Bodvica; 2. Somogyegres; 3. Somogyvamos-Tepej)

A dél-dunántúli megyék földrajzi nevei között számos olyan helyen bukkan fel a „Török templom” elnevezés, ahol ma semmiféle romot nem láthatunk, viszont a történészek e helyeken gyanítják az oklevelekből ismert elpusztult középkori falvak templomait. Hogy miért nézték a középkori templomromok egy részét az új telepesek török templomnak, arra csak egyetlen ésszerű magyarázat kínálkozik: a kör alakú, netán még kupolával is rendelkező rotundákat török templomoknak gondolták. Tudjuk, hogy a török dzsámik szinte elképzelhetetlenek kupola nélkül, azonban a dzsámik szinte sohasem kör alaprajzúak, hanem négyzetesek, és e fölé építették a csegelyes kupolát. Ez jól megfigyelhető az épen álló, továbbá a hiteles ábrázolású egykori török templomokon (Pécs, Siklós, Szigetvár, stb.). A

még álló két török türbe (mauzóleum) Gül baba türbéje a Rózsadombon, illetve Idrisz baba türbéje (Pécs) sem kör, hanem nyolcszög alaprajzú.

Érdemes lenne szondázó ásatásokkal a „török templomokat” behatóbban megvizsgálni. A dél-dunántúli „török templom” földrajzi nevek gyűjtését közreadom, de előfordulhatnak a volt hódoltsági – Alföld, Délvidék, Partium - területeken másutt is.

a) Somogy megye⁸⁵

1. Somogytúr (Sfn 12/79) A falu temetőjében volt egy templomrom.
2. Gamás (Sfn 26/207) A mai községtől keletre lévő templomromokat az uradalmi építkezésekhez hordták el. Fehér templomnak is hívták.
3. Bonnya (Sfn 74/59) Egy Tóti nevű falu temploma állt a falutól keletre.
4. Gölle (Sfn 136/226) A belterületől DK-re feküdt, Pusztatemplomnak is nevezték, ma már csak törmelék jelzi a helyét.
5. Kadarkút (Sfn 184/75) A belterületől ÉK-re feküdt középkori Szentkirály nevű falu temploma volt, ma csak törmelék jelzi a helyét.
6. Somogyicsó (Sfn 194/34) A belterületől északra állt Egyházas-Csicsó falu temploma volt.
7. Beleg (Sfn 209/99) A belterületől délnyugatra állott templommaradvány. Török-vár, Török-domb néven is ismert.
8. Rinyaszentkirály (Sfn 221/61) A falutól É-ra állott Szent-Mihály temploma volt.
9. Homokszentgyörgy (Sfn 228/12) A mai községközpont egyik telkén állt a középkori templom.

b) Tolna megye

10. Pálfa (Tfn 31/201) Alegres településrészen
11. Tolna (Tfn 94/134) a Holt-Duna partján

c) Baranya megye

12. Abaliget (Bfn 60/139)
13. Somogyviszló (Bfn 77/45) a Vár-domb mellett
14. Somberek (Bfn 201/185) Zebegény falu templomának romja.

A közép-európai rotundák kutatását kívánatos lenne kiterjeszteni Horvátország szlavóniai részére (Dráva-Száva köze), továbbá Ukrajna hajdani galíciai részére is, - ez utóbbira már Csemegi professzor is felhívta a figyelmet.

⁸⁵ Somogy megye földrajzi nevei (Akadémiai K., 1974)

Zárszó

Árpád-kori rotundáink nemcsak azért különösen becsesek számunkra, mert koruk és jellegük miatt különleges műemlékeink, hanem mert egyrészt bizonyítják eleink magasszintű építészeti kultúráját, másrészt nyomaikat követve hozzájárulhatnak elfeledett őshazánk újra történő „felfedezéséhez”.

Fontos, hogy tisztában legyünk nemzeti történelmi értékeinkkel, és ami a mi érdemünk, azt ne engedjük kisajátítani a szomszéd népek által, akik ezt nem feltalálták, hanem a eleinktől - az avaroktól és magyaroktól - vették át.

32. kép: Tótlak (Selo)

MELLÉKLET
Középkori centrális templomok
(a lista nem teljes, tájékoztató jellegű)

település	megnevezés	jelleg	megjegyzés
MAGYARORSZÁG			
<i>Bács-Kiskun megye</i>			
Apostag ¹		12 belső karéjos	leírás
Kerekegyháza ¹			régészeti lelet
Tiszakécske ¹ körny.	Kerekegyháza		településnév
???	Kerekegyháza		településnév
<i>Baranya megye</i>			
Nagynyárad ¹ körny.	Kerekegyháza		településnév
Palkonya ⁷			leírás (?)
<i>Békés megye</i>			
Békés ¹ körny.	Kerekegyháza		településnév
Békéscsaba ¹ –Fövenyes	Kerekegyháza		régészeti lelet
Dombegyház ¹			feltételezett (?)
<i>Borsod-Abaúj-Zemplén megye</i>			
Boldva ⁷			rek. alapfal
Göncruszka ¹			feltételezett (?)
Karcsa ^{1,2}	ref.t.	6 belső karéjos	áll
Kissikátor ¹	tem.káp.		áll
Sárospatak ¹			rek. alapfal
Szalonna ¹	ref.t.		fele áll
<i>Csongrád megye</i>			
Kiszombor ^{1,2}		6 belső karéjos	áll
<i>Fejér megye</i>			
Székesfehérvár ⁷	Szent Kereszt t.	négycaréjos	rek. alap
Zámoly ¹	Kerekszenttamás		rom
<i>Győr-Moson-Sopron megye</i>			
Börcs ¹	Szent Bertalan t.		leírás
Hidegség ¹ r.k.t.		négyszögbe foglalt	fele áll
Kajár ¹			leírás
Markotabödöge ¹	Mindszente t.		leírás
Rábaszentmiklós ¹	Szent Miklós t.	háromkaréjos	áll ¹
Sokorópátka ¹			leírás
Sopron ¹	Szent Jakab káp.	nyolcszögű	áll
<i>Hajdú-Bihar megye</i>			
Berekbőszörmény ⁷	ref.t.		rek. alapfal (részlet)
Debrecen ⁷ –Bánk	Ker. Szt. János t.	négycaréjos	rek. alapfal
<i>Heves megye</i>			
Abasár ⁷			rég. lelet
Eger ⁷ –vár			rek. alapfal
Eger ⁸ ferences t.	Szt. Demeter t.	négycaréjos	rég. lelet
Eger ⁸ Szt. Rókus k.	Almagyar pléb.t.	3 v. 4 karéjos	feltételezett (?)

Feldebrő ⁷ pléb.t.	Szent Kereszt t.	9 osztatú	altemplom+részletek
Kisnána ¹ vár	Mindszentelek	2 apszisos	rek. alapfal
Mezőtárkány ¹	Márkegyháza		rég. lelet
Pétervására ⁷	r.k. kápolna		áll (?)
Tarnaszentmária	r.k. templom	négyzetes hajó	részben áll
<i>Jász-Nagykun-Szolnok megye</i>			
Kenderes ¹	Kerekegyháza		településnév
<i>Komárom-Esztergom megye</i>			
Baj ⁷	Kovácsi, Szt Péter t.		rek. alapfal
Bajna ¹ körny.	Bercse	négykaréjos	rég. lelet
Esztergom ¹ -vár	Szent Vid t.		rég. lelet
Esztergom ¹	Szt. Lőrinc t. mellett		leírás
Környe ¹	Avas pléb.t.	11 szögfi	rek. alapfal
<i>Nógrád megye</i>			
Bokor – temető		rom	
Herencsény ⁷	Szent Mihály t.		fele áll (szentély)
<i>Pest megye</i>			
Dunakeszi ¹	Alag	gótikus apszis	rom + rek. alapfal
Gyál ¹	Kerekegyháza		településnév
Isaszeg ¹ -temető			rég. lelet
Nagykőrös ¹ -Homolytájap. I.per.			rég. lelet
Nagykőrös ¹ -Homolytájap. II.per.			rég. lelet
Nagykőrös ¹ -Nyárkútrét			rég. lelet
Nagykőrös ¹ -Ludasp.		négykaréjos	rég. lelet
<i>Somogy megye</i>			
Bárdudvarnok ¹	Kerekszenttamás		településnév (?)
Kaposvár -Szentjakab		nyolcszögfi	rom
Nagyatád ⁴ -Bodvica	(Boda) Szt.György t.		rég. lelet
Somogyegres			régi térkép
??? ¹	Rotunda Ecclesia		okl. adat
<i>Szabolcs-Szatmár-Bereg megye</i>			
Nagykálló -vár			török-kori metszet
Nyírbátor	Krisztus Teste t.	nyolcszögfi	rek. alapfal
Szamosangyalos ¹			okl. adat
<i>Tolna megye</i>			
Bölcske ¹			rég. lelet
Szekszárd	bencés mon.	9 osztatú	rek. alapfal
<i>Vas megye</i>			
Ják ⁴ -bencés ap.	Szt. Jakab k. (I. per.)		rég. lelet
Ják ^{1,4} -bencés ap.	Szt. Jakab k. (II. per.)	négykaréjos	áll
Meszlen ¹			feltételezett (?)
Nádasd	Szent Márton t.	lakótoronnyal együtt	rek. alapfal
Pápóc ^{1,4}	Szent Lőrinc t.	4 karéjos, kétszintes	áll
Vasvár ⁴	Szent Erzsébet t.		rég. lelet
<i>Veszprém megye</i>			
Doba	Szent Márton káp.		áll
Gyulakeszi ¹	Szent Ferenc t.		okl. adat

Öskü ¹		áll
Veszprém ¹ -vár	Szent György k. (I. per.)	rek. alapfal
Veszprém ¹ -vár	Szent György k. (II. per.) nyolcszögű	rek. alapfal
Zirc ⁷ -Aklimajor	Akli temploma	rég. lelet
<i>Zala megye</i>		
Bagod ^{1,4} -Vitenyéd	Szt. István t.	áll
Kallósd ^{1,4}	Szent Miklós t.	áll
Keszthely ¹	Szent Lőrinc t.	rek. alapfal
Letenye ¹	Csatár, Szt. Kereszt t.	rég. lelet
Nagykanizsa	Szent Margit t.	okl. adat
Nagykanizsa ^{1,4}	Mórichely pléb.t.	rég. lelet
Nemesbük ⁴	Mihályfalva Mindszentek t.	rég. lelet
Vasboldogasszony ¹	Kerekboldogasszonyfalva	településnév
Zalaegerszeg -Ola	temetőkápolna	feltételezett (?)

ROMÁNIA / ERDÉLY, PARTIUM /

Algyógy ¹ (Geoagiu)		áll
Csanád ¹ (Cenad) -vár		okl. adat
Demsus (Densuş)	kilenc osztatú	áll
Diószeg ¹ (Diosig)	Kerekegyháza	településnév
Guraszáda ¹ (Gurasada)	nyújtott négykaréjos	áll
Gyergyószentmiklós ¹ (Gheorgheni)	Szt. Anna k. négykaréjos	áll
Gyulafehérvár ¹ (Alba Iulia)	székesegyházban	rég. lelet
Kercsed ¹ (Stejeris)	Fejéregyháza	okl. adat
Kézdiszentlélek ¹ (Sânzieni)	Perkő káp. négykaréjos	áll
Kispeleske ¹ (Pelişor)	Szent István t.	okl. adat
Nagyvárad ¹ (Oradea)	Kerekegyháza (Tótkereki)	településnév
Németszentpéter ¹ (Sanpetru German)	Kerekegyháza	településnév
Oroszhegy ¹ (Dealu)	Szent László káp.	okl. adat
Pelbárthida (Parhida)	ref. templom szentélye	részben áll
Szászkézsd ¹ (Saschiz)		okl. adat
Székelyudvarhely ¹ (Odorheiu Secuiesc)	négykaréjos	áll
Torda ¹ (Turda)	Kerekegyháza	településnév

SZERBIA /VAJDASÁG/

Bács ¹ -Bácsszentantál (Bač)	Szent György t.	rég. lelet
Wekerlefalva (Nova Gajdobra)	Kerekegyháza	településnév

SZLOVÁKIA /FELVIDÉK/

Alistál ^{1,3} (Dolný Štál)		okl. adat
Bagyan ³ (Baďan)	Szent Katalin t.	részben áll
Besztercebánya ³ (Banská Bystrica)	Szent Mihály k.	okl. adat
Csütörtök ^{1,3} (Štvrtok na Ostrove)		okl. adat
Ducó ^{1,3} (Ducové)		rek. alapfal
Egyházkarcsa ³ (Kostoľné Kračany)	Szt. Bertalan k.	okl. adat
Garamsalló ^{1,3} (Šalov)	Szent László t.	okl. adat

Haraszt ^{1,3} (Chrast' nad Hornádom) r.k.t.	négykar.-középtor.	áll
Ipolykiskeszi ^{1,3} (Malé Kosihy)		áll
Jalsó ³ (Jalšové) r.k.t.		részben áll
Jánoshegy ³ (Kremnické Bane) Ker. Szt. János t.		részben áll
Kassa ³ -Abaszéplak (Košice) bencés ap.		rég. lelet
Kisbény ^{1,3} (Bňa) Tizenkét Apostol t.		áll
Kisperlász ³ (Prihradzany) Szent Anna tem.káp.		áll
Kolozsnéma ³ (Klížska Nemá) r.k.t.		részben áll
Körmöcbánya ^{1,3} (Kremnica) Szt. András k.		áll
Kurima ³ (Kurima) Szűz Mária t.		áll
Lándzsásötffalu ³ -Kissóc (Hôrka) Szt Mária-Magdolna t.		részben áll
Lőcse ³ (Levoča) Szentlélek k.	nyolcszögű	okl. adat
Nagymihály ³ (Michalovce) Szent Mihály t.		rek. alapfal
Nagypaka ³ (Velká Paka) r.k.t.	hatszögű	áll
Nagyszombat ³ (Trnava) Szt. György k.		okl. adat
Nyitrasárfő ³ (Nitrianska Blatnica) Szent György t.		áll
Özdöge ³ (Mojzesovc) Szent András t.		okl. adat
Podolin ^{1,3} (Podolínec) Szent Anna k.	nyolcszögű	részben áll
Poprad ³ (Poprad) Sztojány, Szent Antal k.	nyolcszögű	rég. lelet
Pozsony ^{1,3} -vár (Bratislava)		rek. alapfal
Pozsony ^{1,3} (Bratislava) Szent Anna k.		rég. lelet
Pozsony ³ (Bratislava) Szent Miklós t.		rég. lelet
Pozsony ³ (Bratislava) Szent Lőrinc t.		rég. lelet
Pozsony ³ -Dévényi vár (Bratislava)		rek. alap
Pozsony ³ -Horvátjárfalu (Bratislava-Jarovce)		rég. lelet
Prakfalva ^{1,3} (Prakovce)		okl. adat
Selmechánya ^{1,3} (Banská Štiavnica) Szent Mihály k.		áll
Süvéte ^{1,3} (Šivetice) Szent Margit t.		áll
Szokolca ^{1,3} (Skalica) Szent György t.		áll
Szokolca ¹ (Skalica) Szt. Anna k.	nyolcszögű	áll
Szepeshely ³ -Pazsica (Spišská Kapitula) Szent Márton kol.		okl. adat
Szepeshely ³ (Spišská Kapitula) Szűz Mária k.		okl. adat
Szepeshely ³ (Spišská Kapitula) Szent András k.		rég. lelet
Szepesmindszent ^{1,3} (Bijacovce) Szt. Kozma és Damján k.		áll
Szete ³ (Kubáňovo) Szent László t.		okl. adat
Trencsén ³ (Trenčín) -vár	belső 4 karéjos	rek. alapfal
Túrócszentmárton ³ (Martin) Szent Márton t.		rég. lelet
Vágkeresztúr ^{1,3} (Križovany nad Dudváhom) Szent Kereszt t.		áll

HORVÁTORSZÁG

Brnazi ⁵ (Bmaze)		hatkaréjos	
Gojlo	St. Spirit		áll
Orljavac	St. Rok		áll
Prodrazi ⁵ (Brodarica?)			
Rudina	bencés monostor	negyedkör	rég. lelet
Split ^{2,5}		hatkaréjos	
Toranj	St. Panteleimon	háromkaréjos	áll

Trogir ⁵			
Zágráb	–Medvedgrad, Szt. Fülöp és Jakab k. nyolcszögű		áll
Zára ¹	San Donato		áll
Zára ²	dómbaptisztérium	belül hatkaréjos	
Zára ²	Sv. Orsola	hatkaréjos	

UKRAJNA /KÁRPÁTALJA/

Ungvár ¹ –Gerény (Uzsgorod)		belül 6 karéjos	áll
--	--	-----------------	-----

SZLOVÉNIA

Braslovce ¹³			
Koper ¹³	Janeza Krstika		áll
Koper ¹³	Sv. Elijah		áll
Laško ¹³		kamer	
Libelice ¹³		kamer	áll
Mokronog ¹³	Sv. Mihaela		áll
Muta ¹³	Sv. Janeza Krstnika		áll
Nagytótlak ¹ (Selo)	Szent Miklós t.		áll
Ptuj ¹³			

AUSZTRIA

Burgenland

Felsőpéterfalva ⁹ (Oberpetersdorf)		nyolcszögű	rég. lelet
Szentmargitbánya ^{1,9} (Sankt Margarethen)		hatszögű	áll
<i>Alsó-Ausztria</i>			
Aspang ⁹		hatszögű	áll
Bad Deutsch-Altenburg ⁹			áll
Burgschleinitz ⁹			áll
Friedersbach ⁹			áll
Gars-Thunau ⁹			áll
Grossglobnitz ⁹			áll
Grossgöttfritz ⁹			áll
Hadersdorf am Kamp ⁹			áll
Hainburg ⁹			áll
Hardegg ⁹			áll
Kühnring ⁹			áll
Markersdorf-Neulengbach ¹³	Laurenzikirche pléb.t.		áll
Mistelbach ⁹			áll
Mödling ⁹			áll
Obritzberg ⁹		hatszögű	torony épült rá
Pernegg ⁹		templomhoz építve	áll
Petronell ⁹		pléb.t.	áll
Pottenstein ⁹			áll
Pulkaun ⁹			áll
Pürstendorf ⁹			feltételezett (?)
Scheiblingkirchen ¹³		pléb. t.	áll
St. Valentin bei Pottschach ⁹			áll

Thaya ⁹		alttemplom áll
Tulln ⁹	11 szögű	áll
Weikertschlag ⁹		rom
Wullersdorf ⁹		áll
Zellerndorf ⁹	nyolcszögű	áll
Zwettl ⁹		áll
<i>Felső-Ausztria</i>		
Enns-Lorch ⁹	nyolcszögű	áll
Mauthausen ⁹		áll
Ranshofen ⁹	nyolcszögű	áll
Traunkirchen ⁹		fele áll
<i>Karinthia</i>		
Altenmarkt ⁹		áll
Althofen ⁹	hatszögű	áll
Ausserfragant ²	hatszögű, pléb.t.	áll
Bad St. Leonhard ⁹		áll
Berg im Drautal ⁹		áll
Deinsberg ⁹		áll
Deutsch Griffen ⁹	nyolcszögű	áll
Feistritz ob Grades ⁹	hatszögű	áll
Feldkirchen ⁹		okl. adat
Friesach ⁹		okl. adat
Glantschach ⁹		áll
Globasnitz ⁹		áll
Glödnitz ⁹		áll
Gmünd ⁹		áll
Greutschach ⁹		áll
Gurk ⁹	nyolcszögű	áll
Himmelberg ⁹	nyolcszögű	áll
Kappel am Krappfeld ⁹		áll
Malta ⁹		áll
Maria Saal ⁹	kilencszögű	áll
Maria Wörth ⁹		áll
Metnitz ⁹	nyolcszögű	áll
Pisweg ⁹		áll
Radsberg ⁹		áll
Rechberg ⁹		áll
Reichenfels ⁹		áll
St. Agnes ⁹		áll
St. Georgen am Sandhof ⁹	nyolcszögű	áll
St. Georgen unter Stein (im Lavantthal) ⁹		áll
St. Margarethen ob Töllerberg ⁹		áll
St. Martin im Granitztal ⁹		áll
St. Michael ob der Gurk ⁹		áll
St. Peter im Lavanttal ⁹		áll
St. Stephan bei Niedertrixen ⁹		áll
St. Veit an der Glan ⁹		áll

St. Walburgen ⁹			fele áll
Sirnitz ⁹		nyolcszögű	áll
Sittersdorf ⁹			áll
Stein im Jauntale ⁹			áll
Tigring ⁹			áll
Treffling ⁹		hatszögű	áll
Völkermarkt ⁹			áll
Waitschach ⁹		nyolcszögű	áll
Weitensfeld ⁹		nyolcszögű	áll
Wieting ⁹		(sekrestye lett)	áll
<i>Salzburg</i>			
Altenmarkt im Pongau ⁹		nyolcszögű	áll
St. Martin im Lungau ⁹		nyolcszögű	áll
St. Michael im Lungau ⁹		nyolcszögű	áll
<i>Stájerország</i>			
Aflenz ⁹		nyolcszögű	áll
Bruck a.d. Mur ^{2,9}	St. Ruprecht		áll
Bruck a.d. Mur ²	Heilig-Geist	háromszög	áll
Frohnleiten ⁹		hatszögű	áll
Gamlitz ⁹			fele áll
Geisthal ⁹			áll
Gratwein ⁹	Michaelskapelle		okl. adat
Hartberg ⁹			áll
Kindberg ⁹			áll
Köflach ⁹			áll
Lind ⁹			áll
Mariazell ⁹		nyolcszögű	áll
Neumarkt ⁹		nyolcszögű	áll
Pöls ⁹			áll
Ranten ⁹		nyolcszögű	áll
St. Georgen ob Murau ⁹			áll
St. Lambrecht ⁹			áll
St. Marein ⁹			áll
St. Peter am Kammersberg ⁹			áll
St. Veit in der Gegend ⁹			áll
Schöder ⁹		nyolcszögű	altemplom áll
Seckau ⁹			töredék
Semriach ⁹	apszis		fele áll
<i>Tirol</i>			
Telfs ¹³		pléb. t.	áll
CSEHORSZÁG			
Brno, Staré Brno ¹⁰	P. Marie		rég. lelet
Budec ^{1,10}			áll
Častohostice ¹⁰	Sv. Barbory		részben áll
Česká Třebová ¹⁰	Sv. Kateřiny		áll

Dubá ¹⁰	Sv. Petra a Pavla		rég. lelet
Holubice ¹⁰	Narozeni P. Marie		áll
Hrádek ¹⁰	Sv. Oldrich		áll
Hradešín ¹⁰	Sv. Jiří		részben áll
Jemnice – Podolí ¹⁰		torony	áll
Karlík ¹⁰	Sv. Martina a Prokopa		áll
Kladno-Vracpice ¹⁰	Sv. Mikuláše		részben áll
Klatovy ¹⁰	Sv. Jiří		rég. lelet
Kostelec u Křížku ¹⁰	Sv. Martin	szentély	áll
Levy Hradec ^{1, 10}			rég. lelet
Libouň ¹⁰	Sv. Václav	tornyos	áll
Loket – vár ¹⁰			részben áll
Lysá nad Labem ^{1, 10}	Sv. Desideria		rég. lelet
Mikulčice IX. ^{1, 10}		belül négykaréjos	rég. lelet
Mikulčice VII. ^{1, 10}			rég. lelet
Mikulčice VI. ^{1, 10}		kétkaréjos	rek. alapfal
Moravské Budějovice ¹⁰	Sv. Michala		áll
Nová Bystřice ¹⁰		17,5 m átmérő	rég. lelet
Olomouc ¹⁰			
Plaveč ¹⁰	Nanebevzetí P. Marie		áll
Plzen, Stary Plzenec ^{1, 10}	Sv. Petra		áll
Podolí u Jemnice ¹⁰		torony	áll
Pohansko ⁷			rek. alapfal
Prága, Břevnov ²		belül nyolckaréjos	
Prága, Dolní Chabry ¹⁰			rég. lelet
Prága, Hradšín ^{1, 10}	Sv. Vít	négykaréjos	rég. lelet
Prága, Krušina ¹⁰	Sv. Pankráce		okl. adat
Prága, Malá Strana ¹⁰	Sv. Václav		okl. adat
Prága, Nové Mesto ¹⁰	Sv. Longin		áll
Prága, Přední Kopanina ¹⁰	Sv. Maří Magdalény	tornyos	áll
Prága, Staré Mesto ¹⁰	Sv. Kříže		áll
Prága, Staré Mesto ¹⁰	Sv. Vavrince		rég. lelet
Prága, Všehrad ¹⁰	Sv. Martin		áll
Prága, Všehrad ¹⁰	Sv. Jana Evangelisty		rég. lelet
Pravonín ¹⁰	Sv. Jana Křtitele		részben áll
Pustiměř ¹⁰	Sv. Pantaleon		rom
Reznovice ¹⁰	Sv. Petra a Pavla	középtor. négykar.	részben áll
Říp ¹⁰	Sv. Jiří	tornyos	áll
Šebkovice ¹⁰	Sv. Maří Magdalény		részben áll
Štěpšov ¹⁰	Sv. Václav		áll
Uherské Hradiště ^{1, 10}	Staré Mesto Sv. Michala		rég. lelet (?)
Uherské Hradiště – Staré Mesto	karnier	hatszögű	áll
Uherské Hradiště ⁷ – Spítálky			rég. lelet (?)
Tasov ¹⁰			rég. lelet
Týnec nad Sázavou ¹⁰	Sv. Václav	lakótoronnyal	áll
Velehrad ²		hatszögű	
Zborovy ¹⁰	Sv. Jana Křtitele	tornyos	áll

Želkovice ¹⁰	Sv. Petra a Pavla	áll
Znojmo ¹⁰	Sv. Hippolytos	rég. lelet
Znojmo ^{1, 10}	P. Maria a Sv. Kateriny	áll

LENGYELORSZÁG

Cieszyn ¹⁰	Szt. Miklós	áll
Giecz ¹	palotakápolna	rek. alapfal
Gniezno	négycaréjos	rég. lelet
Grzegorzowice		áll
Krakkó-Wawel ¹	négycaréjos	részben áll
Krakkó-óváros D	kétcaréjos	rég. lelet
Krakkó-óváros É		rég. lelet
Krakkó-óváros DNY		rég. lelet
Ostrów Lednicki ¹	palotakápolna	rek. alapfal
Plock ¹³		rég. lelet
Poznan ¹³		
Przemysl ¹	palotakápolna	rek. alapfal
Stronia ¹³		áll
Strzelin	Sw. Gotarda	áll
Strzelno	Sw. Prokop	áll
Wislica		rég. lelet
Wroclaw ¹³		

OLASZORSZÁG

Albano Laziale	Santa Maria della Rotonda	áll
Alliate ² (?)	baptisterium	kilencszögű
Almenno S. Bartolomeo ^{11, 12} - S. Tomé		áll
Aquapendente ¹²	Santo Sepolcro	áll
Asti ¹²	Santo Sepolcro	nyolcszögű, templ.
Benevento ¹¹	Santa Sofia	áll
Bergamo ¹²	San Croce	négycaréjos
Bologna ¹²	Santo Stefano	áll
Brescia ¹¹	Duomo Vecchio	áll
Brescia ¹²	San Faustino in Riposo áll	
Brindisi ¹²	S. Giovanni-S. Sepolcro áll	
Calderara di Reno ¹¹	Sacerno S. Elena	áll
Casteseprio ¹²	San Paolo	hatszögű rom
Firenze	baptisztérium	nyolcszögű
Forli ¹²	S. Marie delle Grazie di Fornó	áll
Gorga ^{11, 12}	S. Maria Assunta	elliptikus
Lizzano in Belvedere ¹¹	San Mamante	áll
Lucca ¹²	S. Maria della Rotonda áll	
Mantova ^{11, 12}	San Lorenzo	áll
Milano	San Aquilino kápolna	áll
Montegabbione ¹²	Scarsuola	nyolcszögű
Montesiepi ^{11, 12}	San Galgano	áll

Novacella ¹² -Bressanone	San Michele		áll
Parma	baptisztérium	nyolcszögű	áll
Perugia ¹²	San Ercolano	nyolcszögű	áll
Perugia	San Angelo		áll
Pievebovigliana ¹¹	San Giusto		áll
Pisa ¹²	San Sepolcro	templ., nyolcszögű	áll
Pisa	baptisztérium		áll
Ravenna	San Vitale	nyolcszögű	áll
Ravenna	Teodorik mauzóleuma		áll
Ravenna	battistero degli ariani	nyolcszögű	áll
Ravenna	battistero neoiano	nyolcszögű	áll
Róma ¹²	San Teodoro		áll
Róma	lateráni baptisztérium	nyolcszögű	áll
San Maroto ¹¹	San Giusto		áll
Schenna	San Giorgio		áll
Silanus ¹¹	Santa Sabina		áll
Siligo ¹¹	S. Maria Mesumundu		áll
Torino ¹²	Sacra di S. Michele – S. Ambrogio		rom
Venzone	San Michele		áll
Vignola ¹²	Santa Maria in Tortiliano		áll
Vigolo Marchese ¹²	San Giovanni		áll

SPANYOLORSZÁG

Cervera ¹¹	San Pere el Gros		áll
Pobla de Lillet ¹¹	Sant Miquel		áll
Segovia	Vera Cruz	templomos	áll

PORTUGÁLIA

Tomar		templomos	áll
-------	--	-----------	-----

NÉMETORSZÁG

Aachen ¹	palotakápolna	16-szögű	áll
Altötting ²	Gnadenkapelle		áll
Bamberg ¹	Szt. András t.		
Dreihausen			rek. alapfal
Drüggelte	kapelle	12-szögű	áll
Essen ¹			
Fulda	Michaelskirche		áll
Goslar ¹	Mária t.		
Groitzsch-Wiprechtsburg			rek. alapfal
Grosscomburg ²			
Klosterneuburg ²	Agnes-kapelle	kilencszögű	
Kobern ²			
Ludwigstadt ²			
Mettlach ¹	Mária t.	nyolcszögű	áll
Oeversee	St. Georg		áll

Siegen ²			
Trier ²			
Wimpfen im Tal ¹	Szt. Péter t.		
Würzburg ²	Marienkirche		áll

FRANCIAORSZÁG

Abbaye d'Honcourt			lebontva
Chambon-sur-Lac	baptistérie		áll
Compiègne ¹	Mária t.		
Germigny-des-Prés		kilenc osztatú tér	áll
Lanleff	Sainte Marie		rom
Metz ¹	St. Lambert		
Neuvy ²	Saint Sépulchre	11 karéjos	áll
Ottmarsheim ¹	Mária t.	nyolcszögű	áll
Párizs ²		templomos	lebontva
Planés ²		háromkaréjos	
Quimperlé	Saint Croix		áll
Rieux-Minervois ²	l'Assomption	14 szögű	áll
Saint Riquier ¹			rég. lelet
Senones ²	Notre-Dame	húsz-szögű	
Thionville ¹			lebontva

LUXEMBURG

Vianden²

BELGIUM

Brügge ¹	Szt. Donát		
Leuven ¹	Szt. Péter t.		
Liège ¹	Szt. János t.		
Torhout ¹			

HOLLANDIA

Groningen ¹	Szt. Walpurga		
Nijmegen ¹ -Valkhof	St. Nikolaaskapel	nyolcszögű	áll

EGYESÜLT KIRÁLYSÁG

Cambridge	Holy Sepulchre	templomos	áll
Dover ²		templomos	rek. alapfal
London ²	Holy Sepulchre	templomos	áll
Maplestead ²	St. Johns	templomos	áll
Northampton	Holy Sepulchre	templomos	áll
Orphir			rom

DÁNIA

Bjernede ¹⁴			áll
Horne ¹⁴			áll

Nyker ¹⁴	Alle Helgener	áll
Nylars ¹⁴	S. Nikolaus	áll
Olsker ¹⁴	S. Olaf	áll
Østerlars ¹⁴	S. Laurentius	áll
Thorsager ¹⁴		áll

SVÉDORSZÁG

Agnestad ¹⁴		rek. alapfal
Bromma ¹⁴		áll
Dimbo ¹⁴		lebontva
Hagby ¹⁴		áll
Helsingborg ¹⁴	kapel i Karnan	lebontva
Klästad ¹⁴		lebontva
Munsö ¹⁴		áll
Skörtorps ¹⁴		áll
Solna ¹⁴		áll
Tjärstad ¹⁴		lebontva
Vårdsberg ¹⁴		áll
Valleberga ¹⁴		áll
Voxtorps ¹⁴		áll

NORVÉGIA

Tønsberg ¹⁴	St. Olaf	rek. alapfal
------------------------	----------	--------------

Jegyzetek a mellékletehez

- 1 Gervers-Molnár Vera: A középkori Magyarország rotundái (Akadémiai K., 1972)
- 2 Csemegi József: Középeurópa román kori centrális templomainak építészeti-történeti kérdései (Építés- és Közlekedéstudományi közlemények IV/3, 1960)
- 3 Martin Vančo: Stredoveké rotundy na Slovensku (Bratislava, 2000)
- 4 Valter Ilona: Árpád-kori téglatemplomok Nyugat-dunántúlon (MATAM, Bp., 2004)
- 5 Guzsik Tamás: Beszélő kövek /Gondolatok a magyar kőépítészeti első emlékeiről/ (Architectura Hungariae, 1999)
- 6 Horváth Zoltán György – Gondos Béla: Ani, az ősi őrmény főváros és magyar vonatkozásai (Romanika K., 2003)
- 7 települések internetes honlapja
- 8 Fodor József régész szóbeli közlése
- 9 Wolfgang Westerhoff: Karner in Österreich und Südtirol (St. Pölten – Wien, 1989)
- 10 Seznam románských rotund v Česku (Wikipédia)
- 11 Paolo Galiano: La Rotonda di San Galgano e la chiesa a pianta circolare (internet)
- 12 Chiesa circolari medievali (internet)
- 13 Veronika Gervers: Les rotondes de l'époque dans la Hongrie médiévale (internet)
- /Megjegyzés: A szerző utal még Ausztriában Petschnig, Szlovéniában pedig Prevlje és Vis helységekre is, de ezek térképen nem található!*
- 14 Rundkirke (internet)

ISBN 978 963 89 0187 3

9 789638 901873